

KLEIO6

Voor docenten geschiedenis en staatsinrichting

Uitgave van de VGN
Jaargang 58 | **NOVEMBER 2017**

Christendom en islam De weg naar de macht

- *Nieuwe inzichten over Nederlands oudste geschiedenis*
- *De complexe relatie tussen Pakistan en Amerika*
- *Geven speelfilms een historisch juist beeld?*

Beste lezer,

Ons vak is zeer breed. Immers, vroeger was de aandacht vooral gericht op 'belangrijke' personen (dit waren meestal koningen, en meestal mannen), de afgelopen decennia is de interesse verschoven naar 'gewone mensen'. Ook vrouwen kregen eindelijk de aandacht die ze verdienen.

De laatste tijd is een duidelijke verschuiving zichtbaar naar 'wereldgeschiedenis'.

Het einde van de geschiedenis is nog lang niet nabij, en dat is maar goed ook, want zonder geschiedenis is het heden gedoemd te mislukken.

In menig klaslokaal wordt niet alleen maar aandacht besteed aan de absolutistische koning Lodewijk XIV, maar is tevens interesse voor zijn collega uit India, Akbar de Grote (1542-1605). Met andere woorden: het perspectief bij geschiedenis is nooit hetzelfde en aan (maatschappelijke) veranderingen onderhevig. Dat maakt ons vak zo boeiend, wij zijn nooit uitgeleerd. En op die manier wordt ons vak steeds breder. Deze Kleio is ook weer erg breed. Zo is er aandacht voor de analogieën tussen laat-Romeinse kerstening en de even gewelddadige hedendaagse onderwerping aan de islam, leest u over *deep history* tot een artikel over de oorzaken van het conflict tussen de VS en Pakistan. Maar niet alleen de voor ons docenten zo broodnodige informatie op historisch gebied is in deze Kleio aanwezig, lees bijvoorbeeld ook eens het interessante artikel van Terence Honing over 'taalgericht causaal historisch redeneren'.

Het einde van de geschiedenis is nog lang niet nabij, en dat is maar goed ook, want zonder geschiedenis is het heden gedoemd te mislukken.

Veel leesplezier.

Cover:
Johannes de Doper en
Sint-Stefanus. Paneel
uit ca. 1450 uit een
klooster in Spanje.
MNAC, Barcelona.

Ben Vriesema is hoofdredacteur van Kleio.

32

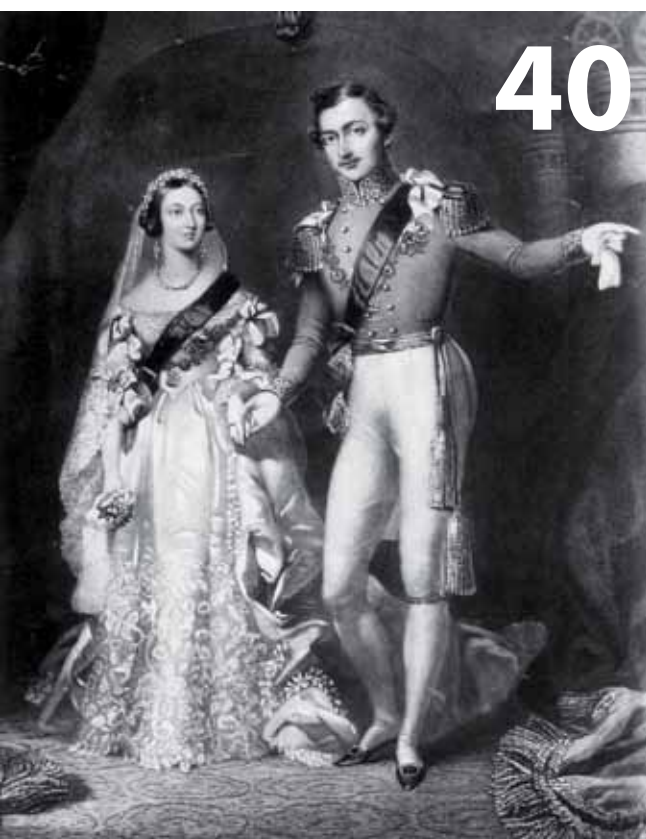

22

47

KLEIO

- 4 Een historisch déjà vu**
Christendom en islam veroveren de macht
- 12 Een kleine uithoek van de bewoonde wereld**
Nieuwe inzichten over Nederlands oudste geschiedenis
- 16 Aysha, heldin of ordinaire del?**
- 18 Tegenwind voor de Armada**
Licht op Verplicht: De Spaanse Armada wordt verslagen in 1588
- 22 Michiel de Ruyter**
Slavenhandelaar van Nederland?
- 26 Sluitstuk van de antiketterijwetgeving**
Licht op Verplicht: Instelling van de Bloedplakkaten in 1550
- 32 Opscheppen met tafelzilver**
Vaderlandslievendheid in de Republiek
- 36 Geven speelfilms een historisch juist beeld?**
Bestudeer scènes in de klas
- 44 Vrouwenarbeid en huiselijkheid**
Veranderingen in economie en arbeidsparticipatie (1830-1914)
- 47 Provoluutsie!**
- 52 Toen we voor het eerst de wapens hoorden...**
Traumatische herinneringen aan de Germanen
- 56 EUROCLIO: iedereen bij de les**
- 61 Een gevaarlijke vriend**
De complexe relatie tussen Amerika en Pakistan
- 64 Taalgericht historisch causaal redeneren**

- 9 Boeken**
- 10 Jos Palm... en de geschiedenis**
- 29 Kleioscoop: Hidden Figures**
- 40 Uitgelezen: Victoria, koningin**
- 50 International: Duitsland**
- 58 Kunst kijken: Inzicht in de Weimarperiode**
- 69 Column: Ton van der Schans**
- 70 Recensies**
- 73 Kleiokrant**
- 75 Column: Jelte Posthumus**
- 75 Colofon**

Een historisch déjà vu

Christendom en islam veroveren de macht

Precies op de dag dat medewerkers van *Charlie Hebdo* werden vermoord, 7 januari 2015, verscheen de roman *Soumission* (*Onderworpen*) van Michel Houellebecq. Toen ik kennis van het boek nam, kreeg ik een historisch déjà vu: had het christendom in de vierde eeuw niet op vergelijkbare wijze de macht veroverd?

Anton van Hooff is klassiek historicus.

Onderworpen schildert hoe Frankrijk in de nabije toekomst wordt overgenomen door een islamitisch regime, niet met geweld, maar langs volstrekt democratische weg. Om erger te voorkomen – Marine Le Pen – laat links een sympathieke muzelman, een soort Aboutaleb, president worden. Deze hervormt de maatschappij in islamitische zin. Alleen moslims mogen onderwijs geven, zodat veel universitaire docenten zich spoorlags bekeren en zich gewillig meer vrouwen laten toewijzen – ze hadden toch al relaties met diverse studentes. Ook in de vierde eeuw liet de niet-gelovige meerderheid de omslag naar het christendom gelaten over zich heen komen. In het verleden zijn vastberaden minderheden wel vaker op zo'n manier aan de macht gekomen, zoals de calvinisten in de Nederlandse Opstand en de bolsjewieken in 1917. Waarom won het christendom, dat na drie

eeuwen nog slechts een kleine minderheid van de bevolking omvatte? Voor een gelovige is het antwoord natuurlijk niet moeilijk: het lag nu eenmaal in Gods heilsplan. Toen de Verlosser door zijn kruisiging en opstanding dood en zonde in principe had overwonnen, vestigde de Kerk zich als Gods Rijk in wording op aarde.

Vroom toerisme

Een soort historische uitleg vult die gelovige verklaring aan: de heidense goden zouden op sterven na dood zijn geweest. 'Maar met al hun schoonheid en betoverende poëzie waren zij niet in staat de honger van de zielen te stillen,' schrijft Peter Bamm in *Een geloof verovert de wereld*.¹ Deze 'analyse' is aantoonbaar onjuist. In de tweede eeuw, de tijd waarin het christendom zichtbaar werd, waren de goden namelijk nog springlevend. Nooit werden er zo veel tempels hersteld of nieuwe gebouwd. Massa's pelgrims bezochten de heiligdommen en talrijke festivals die in de honderden steden van het Romeinse Rijk werden gehouden. De Pax Romana en het uitgebreide wegennet bevorderden het vrome toerisme als nooit tevoren. In mijn boek *De Gouden Eeuw van Rome* wordt naast die verschijnselen van vitaliteit gewezen op *Droomduidingen* van Artemidoros van Daldis.² Onder de honderden beschreven dromen zijn talrijke verschijningen van goden. 'Zeus zien zoals we hem voorstellen of zijn beeltenis, met zijn typische attributen is goed voor een koning en een rijke.' Zeegoden zien is uiteraard gunstig voor mensen die met water te maken hebben. Als de goden hoogstpersoonlijk verschijnen, brengen ze niet altijd geluk. 'Artemis maakt te zien is hoe dan ook voor niemand gunstig' (*Droomduidingen* 2, 35). Dit laatste begrijpt iedereen die weet hoe Aktaion door zijn eigen jachthonden werd verscheurd toen hij per ongeluk de godin badend in een poel had gezien. Het maakte veel uit in welke variant een godheid verscheen. Zoals de Maria van Lourdes er heel anders uitziet dan die van Fatima, was er een Aphrodite de 'Alvolkse', *Pandemos*, en de Hemelse, *Ourania*. De eerste was goed voor landlopers, herbergiers, ►

¹ Peter Bamm, *Een geloof verovert de wereld. Opbloei en verspreiding van de vroeg-Christelijke kerk*, Gaade, Den Haag 1959, p. 15.

² *De Gouden Eeuw van Rome. Tussen de volmaakte Traianus en Commodus de gladiator*, Ambo/Anthos, Amsterdam 2017.

De martelares Apollonia werd gefolterd door haar de tanden uit te trekken. Gelovigen roepen haar aan bij kiespijn. Miniatuur uit een middeleeuws manuscript, collectie Koninklijke Bibliotheek.

Rechterpagina: Johannes de Doper (links) staat naast de eerste christelijke martelaar, Sint-Stefanus. Hij werd gestenigd in Jeruzalem in het jaar 35. Paneel uit ca. 1450 uit een klooster in Spanje. MNAC, Barcelona.

weegmeesters, kunstmakers, artsen, toneelspe-
lers en prostituees. Mannen die wilden trouwen
moesten bij die verschijning maar van hun voor-
nemen afzien, 'want hun vrouw zal publiek zijn'.
De Hemelse Aphrodite was het tegendeel van de
Pandemische: 'Want zij is bij uitstek goed voor
huwelijken, relaties en verwekking van kinderen.'
Als Moeder Natuur was ze gunstig voor boeren.
Zoals sommige mystica's zich in hun visioenen
met hun bruidegom Christus verenigden, hadden
heidenen in hun slaap gemeenschap met een god-
heid. Zulke dromen betekenden voor een zieke
overigens onherroepelijk de dood. Want dan
verliet de ziel immers het lichaam en verenigde zij
zich met de goden (1, 91).

Multiculturalisme

Dus dood waren de goden allerm minst. Toen de
heidenen de christenen begonnen op te merken,
betitelden ze juist hen als *atheoi*: dat lichtschuwe
tuig zag niet dat alles vol goden was. Dat de
Joden in één god geloofden was nu eenmaal een
eigenaardigheid van dat exotische volk, maar
de gemiddelde rijksbewoner kon zich toch niet
vinden in zo'n steriele godsvoorstelling? En dat
die Jezus een zoon van God was, was niet erg
origineel, want de goden hadden immers zo veel
nakomelingen bij sterfelijke vrouwen verwekt.
Jezus was gewoon een van de goeroes geweest
waarvan het in de oude wereld wemelde. Zo was
er een Apollonios van Tyana wiens levensver-
haal leest als een evangelie: wonderen, pakkende
uitspraken, voorspellingen, onthouding en mis-
schien was hij wel nooit gestorven... Keizerin
Iulia Domna (170-217) had in haar kamer bustes
staan van deze Apollonios, van Mozes en ook van
Jezus. Dat was echt heidens multiculturalisme.
Om het met Frederik de Grote te zeggen: iedereen
moest maar op zijn manier zalig worden. Heel
wat mensen deden aan 'relisshoppen'. Ze zochten
hun heil bij de ene god na de andere, ondergingen

Boven: *Pers(a)nt(am)*
crucem redimisti mun-
dum: door het heilig
kruis is de wereld ver-
lost. Christus verlost
na de zondeval van
Adam en Eva (graf-
monument op het
Cimitero Monumentale
van Milaan).
Onder: Aktaion ziet
per ongeluk Artemis
(Diana) badend met
haar gezellinnen.
Hij wordt in een hert
veranderd, dat door
zijn eigen jacht-
honden zal worden
verscheurd.

de tempelslaap (*incubatio*) in Epidauros of
Pergamon in de verwachting dat Asklepios in
de droom een medisch advies zou geven. En ze
lieten zich inwijden bij Isis, Kybele en/of Mithras.
Maar christenen konden de religieuze zon niet in
het water zien schijnen: er was maar één God en
Jezus was Zijn zoon.

Exclusiviteit

'Wat is waarheid?' vroeg Pilatus aan Jezus toen
Hij verklaarde dat Hij het was. Voor een heiden
was het geloof in één absolute Waarheid onvoor-
stelbaar. Maar de kracht van het monotheïsme
(joods, christelijk of islamitisch) is juist dat het
de waarheid in pacht heeft. Gelovigen in Jahweh,
God de Vader of Allah, beschouwen zich als de
uitverkorenen en kijken neer op de ongelovige
honden. (Een persoonlijke ervaring ter adstruc-
tie: toen ik in een debat met moslims de Koran
als woestijnboek ontmaskerde, kwam er een
vraag uit het publiek. Hoeveel keer per dag wast
de heer Van Hooft zijn gezicht? De vraagsteller
deed het vijf keer, met andere woorden: wat is die
Van Hooft een kaffer!) Discussies met moslims
zijn net als met 'gristenen' steeds dialogen van
doofstommen. De vroege christenen waren alle-
maal van dat verstokte soort. Als een verhorende
magistraat naar hun naam vroeg, antwoordden
ze provocerend: 'Christen ben ik' (*Christianus*
sum). De overheidsdienaar probeerde alles om
van het vervelende gedoe af te zijn: even die paar
wieroekkorreltjes voor het beeld van de keizer
branden en klaar was de case. Het was vooral
de koppigheid, de *pertinacia*, en niet de bizarre
godsdienst die de overheid ergerde en een enkele
keer tot vervolging bracht. Met verbijstering

reageerde de heidense wereld op de ‘bloedgetuigen’, de *martyres*, die hun leven veil hadden voor een geloof.³ Je leven opofferen voor vaderland, familie, vrienden was begrijpelijk en respectabel, maar dood willen gaan omdat je in Jezus geloofde, ging ieder voorstellingsvermogen te boven. Voor de heidenen was dat even onbegrijpelijk als tegenwoordig een verstokte Pepsi-drinker de dood zou verkiezen boven het nuttigen van een blikje Coca Cola. Waren die martelaren niet gewoon zelfmoordenaars? Zo kijken wij ook tegen de zelfmoordterroristen aan, toch zijn ze voor veel moslims martelaren.

Van het halsstarrig gedrag van christenen ging onmiskenbaar een propagandistische werking uit, niet ongelijk aan het effect van moslimmartelaars. ‘Zaad is het bloed der christenen’ (*semen est sanguis Christianorum*) verklaarde Tertullianus in zijn *Apologeticum* (50, 13).

Drastisch democratiseren

Tertullianus is een van de geloofsverdedigers uit de tweede eeuw die zelfbewust de zinnigheid van het christendom aan heidense intellectuelen wilden aantonen. Hun argumenten waren soms zeer ‘onorthodox’. Dat Maria haar kind van de Heilige Geest had ontvangen, was te vergelijken met de bezwangering van Danaë door de gouden regen van Zeus. Och kom, schreef de eerste goed ingevoerde criticus van het christendom Kelsos in zijn *Ware Rede*. Die Maria had, verloofd met Jozef, gewoon met een Romeinse soldaat gevrijd en de ongewenste zwangerschap aan God toegeschreven. Kelsos geeft zelfs de naam van de vrijer, Pantera (die ook in de Talmoed wordt genoemd). Curieus genoeg is in Duitsland een grafsteen gevonden van een militair met de zeldzame naam Panthera. Hij stierf omstreeks 50 na Christus en kwam uit de buurt van Palestina, uit het land van Sidon.

Apologeten als Tertullianus bevestigden waarschijnlijk alleen de eigen aanhang in zijn overtuiging, maar er kwamen filosofische stromingen op die een intellectueel bedje voor het christendom spreidden. De stoa kende het Lot of de Voorzienigheid, waarbij de wijze zich had neer te leggen; die opvatting komt dicht bij het ‘Uw wil geschiede’. Het neoplatonisme liet alles uit het Ene voortkomen, ‘emaneren’, van volkomen geestelijk tot vuig materieel. Drie goddelijke entiteiten hoorden tot de hoogste niveaus terwijl de stoffelijke objecten onderaan zaten. De mens zat er mooi tussenin: hij moest kiezen voor geest of stof. Een intellectueel als Augustinus maakte op de geestelijke zoektocht waarvan hij in *Confessiones* verslag doet, de overstap van manicheïsme via neoplatonisme naar christendom. De nog steeds geldige geloofsbelijdenis van Nicea (325) waartoe Constantijn de bisschoppen dwong, is gevat in neoplatoons jargon.

Dus ook ontwikkelde lieden konden zich vinden in de leer die oorspronkelijk door vissers in het vissers-Grieks van het Nieuwe Testament was neergelegd. Voor eenvoudige lieden bood het christendom al meteen veel perspectief: het eeuwige leven, ook voor slaven en vrouwen. Aan het begin van de oudheid was alleen de farao zeker van een voortbestaan, nu werd de hemel drastisch gedemocratiseerd.⁴ De geloofswaarheden werden erin gehamerd door de leiders van de gemeentes, de bisschoppen en ouderlingen. Bisschop Ambrosius van Milaan schreef een soort Leger des Heils-liedjes om de leer er ook bij de massa in te rammen. De *episkopoi* (toezichthouders) en *presbuteroi* (ontwikkeld tot ‘priesters’) stonden aan het hoofd van de plaatselijke kerkelijke hiërarchie. Niet naar hen luisteren was ongehoorzaam zijn aan God. Zo hebben ook de imams een onaantastbaar gezag. Zij reciteren de soera’s in het klassiek-Arabisch, zoals priesters vroeger met het Latijn het gelovige volk epateerden. Alleen zij mochten de heilige teksten verklaren. Zelf de Bijbel lezen werd katholieken ontraden. Mijn advies aan moslims is dan ook: lees je koran eens als een gewoon boek.

Sterke gemeentes

De krachtige plaatselijke organisatie van de kerkelijke gemeentes was een belangrijke overlevingsfactor in de tijd van crisis, de periode van de soldatenkeizers in de derde eeuw. De oude religie was afhankelijk van steun door overheid en plaatselijke elite. Die viel in de chaos weg, terwijl het penningske van de weduwe de lokale *ekklesia* in stand hield. De gemeentes waren daardoor in staat noden te lenigen. Ook nu weet islamitische liefdadigheid de leemtes te vullen die de staat op gebied van sociale zekerheid laat liggen. Weduwen, aan wie hertrouwen werd ontraden, konden zich als vrouwelijke *diakonoi* verdienstelijk maken; een succesvolle religie moet immers ook vrouwen inschakelen. Daarin schiet de islam nog erg tekort: in de Koran is nergens te vinden welke heerlijkheden moslima’s in het paradijs te wachten staan. ▶

³ Het Griekse woord *martyres* betekent ‘getuigen’; tegenwoordig denken sommigen dat een martelaar iemand is die martelt!

⁴ Zie voor de ontwikkeling van hiernamaalsvoorstellingen in de loop van de Grieks-Romeinse oudheid mijn boek *Sterven in stijl. Leven met de dood in de klassieke oudheid*, Ambo/Anthos, Amsterdam 2015.

Constantijn op het Concilie van Nicea (325).

De zelfbesturende gemeentes waren in een rijksbreed netwerk verbonden. Afgezanten brachten zendbrieven rond, waarin werd opgesneden over de plaatselijke martelaren, zoiets als de internet-video's van nu. Veel gemeentes ontstonden vanuit immigrantenkerken: christenen uit het Oosten vonden in Rome, Lyon en Carthago de nest-warmte bij hun christelijke broeders en zusters en bleven daar lang het Grieks gebruiken – zoals moslims in de westerse metropolen samenklitten. Het christendom nestelde zich vooral in de steden en was daardoor belangrijker dan de omvang van de aanhang rechtvaardigde. Na drie eeuwen christendom was misschien niet meer dan tien procent van de bevolking christen.

En toen kwam Constantijn

In de spanning die Constantijn voelde op de vooravond van de beslissende slag die hij tegen rivaal Maxentius moest leveren, kreeg hij een droom waarin hij in de hemel een teken zag en een stem hoorde zeggen: 'In dit teken zul je overwinnen.' Spoor-slags liet hij de vaandels van dit teken voorzien. Zo won hij op 28 oktober 312 ten noorden van Rome de slag bij de Milvische brug. Kerkhistorici maakten later van 'dit teken' een kruis, maar dat is uiterst twijfelachtig. Tijdens zijn hele regering, die tot 337 duurde, verschijnt het kruisteken niet op het voor de hand

liggende medium: de munt. We zien daarop wel de *Sol Invictus*, de Onoverwinnelijke Zon. Deze was kennelijk bedoeld als een overkoepelende godsvoorstelling waarin iedere Rijksgenoot zich zou kunnen vinden. Op de Boog van Constantijn in Rome zegt de ere-inscriptie vaagjes dat de keizer de tirannieke vijand overwon 'op instigatie van de godheid' (*instinctu divinitatis*). Wel begunstigde Constantijn het christendom onmiskenbaar. Kerkelijke bezittingen die bij de recente vervolging waren geconfisqueerd, werden teruggegeven. Kerken werden vrijgesteld van belastingen en geestelijken van de dienstplicht.

'Constantijn was onder de indruk van de organisatorische kracht en het zelfbewustzijn van de Kerk'

Bisschoppen kregen de bevoegdheid om recht te spreken. Opportunisten voelden uit welke richting de wind waaide en bekeerden zich massaal. Die toestroom konden de bestaande huiskerken niet aan. Daarom liet Constantijn zijn legerarchitecten grote hallen bouwen, naar het bekende model van de markthal, de basilica. Zo verrezen de basilieken van de Sint-Pieter en de Sint-Jan van Lateranen. Als politicus was Constantijn onder de indruk van de organisatorische kracht en het zelfbewustzijn van de Kerk. Daarom zette hij in op het christelijke paard. De heidense wereld reageerde gelaten op de religieuze omslag. Het ontbrak aan intellectuele vastberadenheid om de strijd met het christendom aan te gaan. Alleen Constantijns neef Julianus II deed tijdens zijn kortstondige keizerschap (361-363) een vergeefse poging het heidendom als een concurrerende kerk te organiseren. Maar al aan het eind van de vierde eeuw maakte Theodosius het christendom tot de staatsgodsdienst. Nu werden joden, heidenen en ketters vervolgd; de heidense tolerantie was voorbij.

Als er een historische les mag worden getrokken uit deze vergelijking tussen de opkomst van het christendom en de islam, is het deze: geen tolerantie tegenover de intoleranten. ■

Munt van Constantijn met op de keerzijde *soli invicto comiti*, 'voor de Onoverwinnelijke Zon, de metgezel'. Onder: Inscriptie op de Boog van Constantijn, Rome. Zijn zege vond plaats *instinctu divinitatis*, 'op instigatie van de godheid'.

De Reformatie.**Breuk in de Europese geschiedenis en cultuur**

Huib Leeuwenberg, Henk Slechte, Theo van Staalduine (red.)

Wauw, wederom een prachtboek uitgegeven door Walburg. Met mooie plaatjes en verhelderende teksten. Bedoeld om ook nog lang na het Reformatiejaar te gebruiken.

WalburgPers | € 49,95

Een paleis voor de doden.**Over hunebedden, dolmens en menhirs**

Herman Clerinx

Na Romeinse sporen is dit wederom een heerlijk boek van Clerinx. Deze keer besteedt hij aandacht aan de duizenden jaren oude hunebedden en andere megalithische monumenten. En dat levert interessante verhalen op. Daarnaast is het ook een veredeld reisboek; er staat precies in waar de monumenten te vinden zijn.

Athenaeum | € 24,99

Een von Papen spreekt.**Een uniek oorlogsdocument**

Felix von Papen

Tachtig jaar nadat het boek verboden werd, wegens belediging van een – toen nog – bevriend staats-hoofd, is het alsnog uitgegeven. In 1945 kwam Felix von Papen om in Buchenwald.

Prometheus | € 18,99

Roofstaat compact.**De zeven grofste misdaden van Nederland overzee**

Ewald Vanvugt

Een samenvatting van wat elke Nederlander moet weten over de zwarte bladzijden in onze geschiedenis.

Nijgh & Van Ditmar | € 19,99

ROOFSTAAT COMPACT

De Bijbel in schilderijen.**50 meesterwerken uit de kunst vertellen het verhaal**

Gérard Dénizeau

Schitterend uitgegeven boek waarin zeer duidelijk en met oog voor detail schilderijen worden uitgelicht. Goed om te gebruiken in de klas en de leerlingen op allerlei bijzonderheden te wijzen.

Kok | € 34,50

Een Duits leven.**Brunhilde Pomsel, de secretaresse van Joseph Goebbels**

Thore D. Hansen

De secretaresse van Goebbels vertelt haar verhaal. Ze zat jaren dicht bij het centrum van de macht in nazi-Duitsland. Een boeiende bron, maar het geeft ook een *unheimisch* gevoel.

Xander | € 19,99

Het proces tegen Hitler.

David King

Na de Bierkellerputsch in 1923 werd Hitler veroordeeld tot jaren gevangenisstraf. De rechtszaak tegen hem werd door Hitler gebruikt om propaganda te maken voor de nazi-ideologie. De strafzaak veranderde Hitler van een idealist in een demagoog.

Prometheus | € 24,99

Het huis van de regering.**Een familiesaga uit de Sovjettijd - deel 1**

Yuri Slezkine

Tijdens het Eerste Vijfjarenplan werd in Moskou het grootste en modernste flatgebouw van Europa neergezet, bedoeld om

550 gezinnen te huisvesten. Aan de hand van bronnen als brieven en interviews wordt een beeld geschetst van het leven in een heilstaat in opbouw. Een mooi tijdsbeeld wordt geschetst.

Spectrum | € 49,99

Amsterdam in de wereld.**Sporen van Nederlands gedeelde verleden**

Mariëlle Hageman

Van Brazilië tot India, van New York tot de Molukken: de stad Amsterdam heeft veel gebieden beïnvloed en andersom.

Ambo | Anthos | € 24,99

Protestanten.**Het geloof dat de moderne wereld vormgaf**

Alec Ryrie

Heeft het protestantisme de basis gelegd voor het liberalisme, de industriële revolutie, de democratie en wat niet meer? Oordeel zelf. Dit vuistdikke boek komt met bewijzen.

Hollands Diep | € 29,90

Levi's eerste kerstfeest.**Jeugdverhalen over jodenbekering, 1792-2015**

Ewoud Sanders

Goed gedocumenteerd boek over de wijze waarop joden de Messias moesten erkennen. Aan de hand van tachtig jeugdverhalen laat Sanders zien op welke wijze de protestanten en katholieken poogden om de joden het 'ware geloof' bij te brengen.

Vantilt | € 32,50 ■

Onder redactie van
Ben Vriesema.

Jos Palm

Jos Palm is historicus. Onlangs verscheen zijn boek *De gewone man, een kleine mensheidsgeschiedenis*. Ook presenteert hij het geschiedenisprogramma *Onvoltooid Verleden Tijd*, dat op de zondagochtend op Radio 1 wordt uitgezonden.

Ben Vriesema
is hoofdredacteur
van Kleio.

Welk nut heeft geschiedenis volgens u?

Die verdomde vraag naar het nut. Natuurlijk denk ik dan aan onze Friedrich Nietzsche die over nut en nadeel van geschiedenis een traktaat (Over nut en nadeel van geschiedenis voor het leven, 1874) vol klepperde, om zijn hoogdravende Duitsers uit te leggen dat ze niet de erfgenamen van de klassieke oudheid waren – dat, kortom, historische kennis tot gesacraliseerde misverstanden kan leiden. Dat wij Nederlanders vanaf de Gouden Eeuw tolerant uit de baarmoeder kwamen, is er ook zo een. Misverstanden voorkomen en een beetje inzicht in hoe het allemaal is gekomen, hoe zowel Hitler als Jezus tot de menselijke soort behoren, is het hoogst haalbare.

‘Doe als leraar alsof de oude hbs-leraar nog bestaat, al weten we dat zulks niet het geval is’

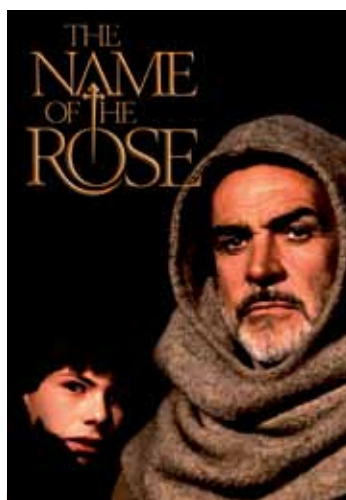
Kunt u zich nog veel herinneren van de geschiedenislessen op de middelbare school?

Ben van de middelbare school gevlucht. Had toen, eind jaren zestig, de revolutiekolder in mijn kop. En we hadden een sociaaldemocratische geschiedenisleraar die het bestond met een speldje van de Russische Oktoberrevolutie op zijn jasje te lopen. Hij gaf wel goed les, de renegaat, naar ik toen zeker wist.

Wat is volgens u het belangrijkste in het geschiedenisonderwijs?

Dat de leraar goed vertelt en iemand is, een persoonlijkheid zozegd.

Welke historische film heeft de meeste indruk op u gemaakt?

De verfilming van In de naam van de roos. Religieuze hermetische apocalyptische hysterie tegenover moderne zakelijkheid: blinde benedictijner monnik tegen bebrilde franciscan William. Duisternis tegenover licht. Niet beter dan het boek, wel lekkerder.

Welke historische periode spreekt u het meest aan?

De middeleeuwen, omdat onze soort toen zijn religieuze aanvechtingen de vrije loop liet. En daarnaast de rampzalige eerste helft van de twintigste eeuw. Met Hitler en Stalin als verpersoonlijkte uitkomsten van de negentiende-eeuwse illusies en ideologieën: de menselijke soort in al zijn hardnekkige gebrekkigheid tentoongesteld!

Als u morgen een historisch onderzoek zou mogen beginnen, wat zou dan het onderwerp zijn?

Hoe ik als middelbare witte man stiekem geloof dat wij blanken de superieure sapiens zijn, hoe de filosoof Hegel ('Afrika heeft geen deel aan de geschiedenis') en zijn soortgenoten hoogmoed hebben gezaaid in ons innerlijk behang.

Kent u een historische persoon waar u uzelf mee zou durven vergelijken?

Mister Micawber, de welbespraakte praatjesmaker uit Dickens David Copperfield, het heerschap dat altijd overal nieuwe kansen ruikt, ziet en voorvoelt, en ondertussen voorthoebelt, maar wel met zijn woorden – verder kan hij niet veel – kan betoveren.

Denkt u dat de negenenveertig kenmerkende aspecten die leerlingen moeten kennen enig nut hebben voor het geschiedenisonderwijs?

Eerst wilden 'we' te weinig, twee hoofdonderwerpen voor het eind-examen. Nu willen 'we' te veel, veel te veel. Negenenveertig kenmerkende aspecten van klassieke vormentaal tot modern imperialisme, en dan nog al die kernbegrippen: 'erfgoed', 'autarkie', 'wereldlijk', en zo verder, enzovoort. Alsof je een emmer leeggooit over het arme leerlingenhoofd. Waanzin! Wat is er mis met een eenvoudig verhalend overzicht? Ik ken menig academisch opgeleid historicus die verdwaald raakt in het overvoerde kennisprogramma van het vwo. Terug naar de eenvoud, geschiedschrijving en onderwijs begint bij verheldering, niet bij complexisering.

Welke historische studie maakte de meeste indruk op u?

The History of the Decline and Fall of the Roman Empire van het overontwikkelde en fattige achttiende-eeuwse heerschap Edward Gibbon. Mooier, ironischer en meelevend meedogenlozer is er nooit meer geschreven. Een citaat als bewijs: 'De uiteenlopende manieren waarop in de Romeinse wereld godsdienst werd beleden, werden door de bevolking als even waar, door de filosofen als even onwaar en door de magistraat als even nuttig beschouwd.'

Wat is voor u een belangrijke lieu de mémoire?

Een boek in mijn geval: Moeder en zoon van Gerard Reve, over de idiotie van het communisme en zijn bekering tot het papengeloof als genezing van het psychologische, armoedige geloof in de nieuwe wereldmens. Het boek voert mij rechtstreeks terug naar de gelukkige misverstanden uit mijn jeugd, respectievelijk: de warme deken van het roomse geloof en mijn tijdelijke oplossing voor het geloofsverlies: de keuze voor de SP oude stijl, maoïstisch religieus gegrond.

Welke historische persoon spreekt u het meeste aan?

De romanschrijver Joseph Roth. Alle verwachtingen van de negentiende eeuw samengebald in het even optimistische als verstarde Habsburgse Rijk vonden in hem zijn literaire doodgraver. Melancholie als levenshouding, ondoenlijk voor gewone stervelingen, maar behulpzaam bij ongelukken en ongemakken.

Hoe vindt u dat geschiedenis-onderwijs en staatsinrichting aan een middelbare school moet worden gedoceerd?

Eenvoud, eenvoud en nog eens eenvoud. Doe als leraar alsof de oude hbs-leraar nog bestaat, al weten we dat zulks niet het geval is. Maar vertel, maak nieuwsgierig, evenzo naar Brutus, als naar de hoogdravende en slimme Augustus als naar de eerste totalitaire massamoordenaar Robespierre.

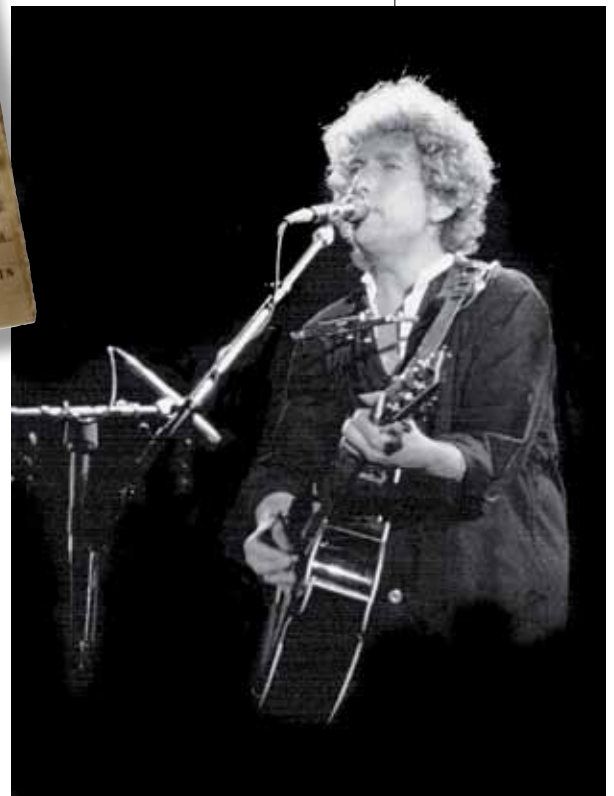
Stel u zou minister van Onderwijs worden in een nieuw te vormen kabinet, wat zou u voor het geschiedenisonderwijs ingevoerd willen zien?

Ik zou meteen vrijwel alle geschiedenis-schoolboeken met hun overdaad aan kadertjes, tabellen, begrippen, plaatjes et cetera verbieden. Alsof geschiedenis als

een kermisattractie, een pret-park moet worden verkocht, het hoofd van de leerling alleen maar gevuld kan worden met flipperkastinformatie. Een misdadige overvoering die kennis uitsluit.

Wat is uw dierbaarste bezit dat ook historische waarde heeft?

Het zogeheten Tochtenboekje uit de roomse meisjesjeugdbeweging van mijn moeder. 'Als er gezongen wordt, allemaal meezingen,' stond er. En: 'Blijf altijd voornaam; op straat evengoed als in de kerk.' Alsof het boekje met terugwerkende kracht de socialiserende geest van mijn moeder opent. We moesten ook altijd meezingen.

Wat is de meest recente 'historische sensatie' die u hebt gehad?

Ik heb inmiddels zesmaal de oude Bob Dylan zien optreden tijdens zijn Never Ending Tour. En iedere keer kom ik vanzelf terug in de jaren zestig toen de wereld – dacht ik in mijn onnozele overmoed, die ik overigens niet had willen missen – aan mijn voeten lag. Bob was onze (mijn) wrede meedogenloze stem tegenover de generatie die het allemaal had verprutst, geloofde ik. ■

Een kleine uithoek van de bewoonde wereld

Nieuwe inzichten over Nederlands oudste geschiedenis

In een recent verschenen boek over de vroegste geschiedenis van Nederland verwerkte Leendert Louwe Kooijmans de nieuwste inzichten uit de archeologie. Veel oude aannames blijken niet te kloppen.

Leendert Louwe Kooijmans is emeritus hoogleraar prehistorie aan de Universiteit Leiden.

Fluit, gemaakt van een vleugelbot van een gier, uit de grot Hohle Fels in Baden-Württemberg, Aurignacien, 39-40.000 jaar oud.

Rechterpagina: De 'leeuwan' van Hohlenstein-Stadel in Baden-Württemberg, vervaardigd uit de slagtang van een mammoet, 31 cm. groot en 40.000 jaar oud. Het stelt waarschijnlijk een sjamaan (tovenaars) voor en is de vroegste aanwijzing voor het geloof in hogere machten bij de ijstijdjagers.

Begin dit jaar verscheen bij uitgeverij Prometheus *Onze vroegste voorouders*, het eerste deel in de serie 'De geschiedenis van Nederland'. Het heeft hetzelfde format en net zo veel details als de delen over de latere tijden – die al eerder zijn uitgebracht – maar toch is het in veel opzichten anders, onder andere door het karakter van de periode en de aard van het onderzoek daarnaar – die andere delen bevatten geen archeologisch onderzoek. Dat is een goede keuze van de uitgever. Waarom zouden we onze geschiedenis laten beginnen met het eerste schrift? Is niet het hele verleden van de mens zijn geschiedenis? Je kunt zelfs nog verdergaan: er is ook een 'aardgeschiedenis'. Er is geen essentieel verschil, met uitzondering van de bronnen – de artefacten en de grondsporen – en de onderzoeksmethoden die daaraan inherent zijn. Gebruiken historici niet óók iconografie, materiële cultuur, gebouwen et cetera? Ik zou zeggen: ze zijn niet alleen als illustratie van het verleden belangrijk, ook met betrekking tot geschiedschrijving zijn ze van grote importantie, zelfs haast onvervangbaar. Eigenlijk is dat woord 'prehistorie' nogal gedateerd en misleidend, maar inmiddels zo ingeburgerd dat we het niet meer kunnen veranderen. Het stamt uit de tijd dat geschiedenis exclusief aan geschriften was gekoppeld. In feite is de

prehistorie niet iets vóór de geschiedenis, maar het eerste deel ervan, heel oude geschiedenis ofwel *deep history*.

DNA-onderzoek

Het verhaal van de steentijd moet voortdurend worden bijgesteld en herschreven. Dat komt door de niet aflatende stroom van nieuwe vondsten,

ontdekkingen en opgravingen. De ontsluiting van het bodemarchief betekent dat steeds meer basisgegevens beschikbaar komen. Minstens zo belangrijk is de ontwikkeling van nieuwe methoden en technieken, waardoor al die gegevens goed kunnen worden gelezen. Het vak heeft dan wel heel oude roots, die teruggaan tot het begin van de negentiende eeuw, het moderne onderzoek is toch betrekkelijk jong.

Als eerste noem ik de dateringsmethoden. Het is begrijpelijk dat buitenstaanders soms gek worden van de steeds wijzigende jaartallen, niet alleen op basis van nieuwe vondsten, maar ook door verbeterde methoden. Een belangrijke techniek, de C14-methode, vormt de basis voor de chronologie tot 40.000 jaar geleden. De jaartallen in die tijd zijn nu eindelijk in rustig vaarwater gekomen door de ijking (kalibratie) van de dateringen met jaargelaagde afzettingen. De oudste monsters (vóór 30.000 jaar) zijn heel gevoelig voor zelfs de kleinste verontreiniging. De dateringen daarvan zijn nu betrouwbaarder dan vroeger door een betere zuivering ervan. Ook voor de oudste tijden, die van de echte 'oermensen', is er nu een hele reeks natuurwetenschappelijke technieken beschikbaar. Tijd wordt dus gemeten, niet geschat. Eindelijk definitieve jaartallen dus, tot opluchting van velen. Die jaartallen zijn zo

belangrijk omdat een goede tijdrekening de ruggengraat van het geschiedverhaal is, in dit geval van de aflossing van de neanderthaler door de homo sapiens, van de migratie naar het noorden na de laatste ijstijd, en van het begin van de landbouw in het Nabije Oosten en de verspreiding daarvan naar Europa, om maar een paar hoofdonderwerpen te noemen. Verder is het vak verrijkt met verschillende analyses die ons informeren over voeding, herkomst en verwantschap van mensen. Belangrijke voorbeelden: de gaschromatografie (een scheikundige bewerking om stoffen te scheiden) van voedselresten in aardewerk – die informeert ons over het begin van zuivelbereiding; de verhouding tussen de verschillende stabiele isotopen van koolstof en stikstof in menselijk skelet-

materiaal verraadt het aandeel van mariene bronnen in het dieet; zuurstof- en strontium-isotopen geven indicaties voor de grondwatercondities – op grond daarvan is het mogelijk na te gaan of mensen ter plaatse zijn opgegroeid of allochtoon zijn.

De meest spectaculaire resultaten worden geboekt met het bepalen van het oude DNA, op grond waarvan oude menstypen kunnen worden onderscheiden en de interactie tussen neanderthalers en homo sapiens. In de tijd van de eerste landbouwers beslechte

DNA-onderzoek de slepende discussie over de verspreiding ten gunste van de migratie. Alleen maar wezenlijke bijdragen aan het grote synthetische verhaal.

Het grote verhaal

Minstens zo belangrijk als deze technische vernieuwingen zijn de veranderingen in de archeologische interpretatie, in de 'vertaling' van de concrete vondsten en waarnemingen naar een verhaal over mensen, samenlevingen en maatschappelijke veranderingen. Die interpretatie is belichaamd in de opeenvolging van denkwijzen ►

De oudste monumentale architectuur: twee grote ronde gebouwen, voorzien van T-vormige pilaren in Göbekli Tepe, in het oosten van Anatolië, circa 9000 v.Chr. Zij worden geïnterpreteerd als gemeenschapshuizen.

of theorieën over de relatie tussen mensen en materiële cultuur. Laatstgenoemde vormt immers het materiële object van studie (de mensen het formele doel) waarin we feitelijk geïnteresseerd zijn. Je zou het in historische zin eenvoudig bronnenkritiek kunnen noemen: wat zijn de archeologische bronnen precies waard? Het is gemakkelijk je te verliezen in de glamour, het ‘oh’ en ‘ah’, van de spectaculaire vondsten – uiteindelijk gaat het toch om een stuk geschiedenis. De tijd dat elke archeologische ‘cultuur’ een ‘volk’ was, zoals ‘het klokbekervolk’, ligt ver achter ons.

‘De tijd dat elke archeologische “cultuur” een “volk” was, zoals “het klokbekervolk”, ligt ver achter ons’

Zo’n culturele eenheid hoeft helemaal geen organisatorisch verband te zijn geweest. De geschiedenis van dergelijke ‘culturen’ – de ‘cultuurhistorische interpretatie’ – kan alleen maar een uitgangspunt zijn, niet het doel van het vak. Het is veel te simpel elke cultuurverandering als migratie te zien. Het vertelt ons bijvoorbeeld niet wat er met de lokale mensen gebeurd is. Cultuuroverdracht, het overnemen van gewoonten en gebruiken, werd vervolgens het

populaire alternatief vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw. Migratie raakte helemaal uit, maar een nieuw kwaad in de *New Archaeology* van die dagen werd het ecologisch determinisme: alles wat de mensen deden was optimaal gebruikmaken van de omstandigheden en zich aanpassen. Zo gemakkelijk is het echter ook weer niet: we mogen de mensen niet ontdoen van een eigen wil en van soms, voor ons, irrationele keuzes. De reactie daarop was wat we nu ‘contextuele archeologie’ noemen. Ook deze verandering in het denken leidde tot het herschrijven van het verhaal over wat er gebeurde in het verleden.

In de eenvoudige analyse van een plaatselijke opgraving is dit allemaal niet zo relevant, maar dat is het wel bij het streven naar een *grand narrative*, zoals in het eerder genoemde *Onze vroegste voorouders*.

Voor het schrijven van zo’n geschiedverhaal is een inperking tot het grondgebied van het huidige Nederland te beperkt. In de steentijd was ons land immers slechts een klein, anoniem stukje binnen de grote Noord-Europese Laagvlakte, aan de noordrand van de wijde bewoonde wereld die verder zuidelijk lag, en waar alle grote ontwikkelingen hun oorsprong hadden. Wanneer je je dat

realiseert, ontwikkel je ook enige bescheidenheid. Er is één groot verhaal waarvan wij deel uitmaken. Wie zich beperkt tot Nederland verzandt al gauw in het opsommen van wat er zoal is gevonden.

Om verschillende redenen houdt dit boek op bij de hunebedden, zo’n 5.000 jaar geleden. Vanaf die tijd hebben we in heel Nederland te maken met landbouwers, die het land inrichten. We kennen de gemeenschappen dan in veel meer detail en alles laat zich ook goed beschrijven met het materiaal en de plaatsen van eigen bodem. Het verhaal krijgt een ander karakter en het toch al lijvige boek zou daarmee bovendien te dik worden.

Reflectie

Op tal van punten is onze visie op de steentijd door dit alles bijgesteld. Ik noem een paar hoofdpunten. Allereerst valt het moment waarop de vroege mensen Afrika verlieten nu veel vroeger; het was niet homo erectus die de stap waagde, rond 1,5 miljoen jaar geleden, maar homo habilis zo’n 300.000 jaar eerder, zoals blijkt uit de vondsten van Dmanisi in Georgië. Het duurde even voor zij ook diep Europa binnendrongen, maar vondsten in Happisburgh en Pakefield aan de kust van East Anglia dateren

Onderste gedeelte van de dertien meter diepe waterput van Kückhoven bij Erkelenz, gedateerd op 5100 v.Chr. De oudste bewaard gebleven houtconstructie. Na circa dertig jaar gebruik werd er een nauwere put in gebouwd.

van respectievelijk 0,9 en 0,7 miljoen jaar geleden. Rond 0,5 miljoen jaar geleden waren zij naar alle waarschijnlijkheid al jagers op groot wild en dat was zeker het geval omstreeks 350.000 jaar geleden in Schöningen in Saksen. Alles is dus vroeger geworden door nieuwe vondsten en goede dateringen. Na zijn ontstaan in Afrika kwam de homo sapiens in een wat mildere periode in het begin van de laatste ijstijd Europa binnen. Rond 42.000 jaar geleden trok hij via verschillende routes naar Europa, ten noorden en ten zuiden van de Alpen, langs de Donau en langs de Middellandse Zee kust. Enige tijd leefden de neanderthalers en de moderne mensen wel naast elkaar in Europa, maar met een verschuivende contactzone. Echter na 40.000 verdwenen de laatste neanderthalers, ten dele opgegaan in de nieuwe gemeenschappen, voor een ander deel waarschijnlijk uitgestorven.

Overigens is er geen sprake van een late restpopulatie neanderthalers in Spanje ten zuiden van de Ebro. Dat idee is gebaseerd op slechte dateringen. Wel woedt er nog een heftige discussie over hoe 'modern' de neanderthaler was. Toch delft hij het onderspit en manifesteert de homo sapiens zich als superieur, met dank onder andere aan de expressie van zijn *world view* in sculpturen en rotstekeningen en dat al vanaf het vroege begin. Ook maakte hij de eerste muziek-instrumenten: meertonige fluiten van vogelbotten. In alle aspecten is homo sapiens meer geavanceerd; denk aan vuurstenen artefacten, jachtuitrusting, de rol van sjamanen in de maatschappij, individuen die bemiddelden tussen mensen en hogere machten. Dat alles laat zien dat zij een visie hadden op de wereld waarin zij leefden en het getuigt van een reflectie op het eigen bestaan. Eerder kwamen we dat nog niet tegen.

Eerste landbouw

Het einde van de ijstijd komt heftig en abrupt en betekent tevens het einde van veel gespecialiseerde grote grazers, waarvan het bestaan verbonden was aan de uitgestrekte mammoetsteppen, die reikten van de Atlantische Oceaan tot in het Verre Oosten. Het is niet waarschijnlijk dat de mensen debet zijn aan hun uitsterven, zoals we laatst in de kranten konden lezen. Het belangrijkste jachtwild, paard, rendier, edelhert, handhaafde zich tot ver na de ijstijd, evenals de jagers. Als zij al een rol speelden bij het uitsterven, was dat niet de belangrijkste oorzaak. Het was in de eerste plaats een milieucrisis. Het belangrijkste thema na de ijstijden is het ontstaan van de eerste akkerbouwers en al snel ook van boeren in de 'Vruchtbare Halve Maan' in het Nabije Oosten. Een periode die met recht 'revolutionair' wordt genoemd: de neolithische revolutie.

Het was geen verdroging die mens en dier dus samendreef in riviervlaktes en oases, zoals Gordon Childe veronderstelde. Ook niet een aanpassing in marginale situaties aan de postglaciale condities, volgens een latere opvatting van Lewis Binford. Het was veel eerder de

keuze voor én vasthouden aan een vaste woonplaats in een optimale setting en de daarmee onverbiddelijk samenhangende bevolkingstoename. De expansie kan verklaard worden door de afsplitsing en het wegtrekken van groepen pioniers uit te grote bevolkingsconcentraties naar nieuwe vestigingsgebieden. Hetzelfde geldt ook voor de verdere verbreiding vanuit het Middellandse Zeegebied verder Europa in. Geen brede migratiegolf dus en ook geen acculturatie: de overname van de nieuwe levenswijze door de inheemse bevolking.

Hut van de vroegste landbouwers in Jerf el Ahmar aan de Eufraat, circa 9000 v.Chr. We zien een vertrek met vaste voorzieningen voor drie maalstenen.

'In de steentijd was ons land slechts een klein, anoniem stukje binnen de grote Noord-Europese Laagvlakte, aan de noordrand van de wijde bewoonde wereld'

De discussie daarover kan na dertig jaar afgesloten worden op basis van de DNA-analyses van tal van graven in Europa en het Nabije Oosten. In Nederland ten slotte ligt dat iets anders: hier zijn het onmiskenbaar de laatste jagers en vissers die de nieuwe levenswijze overnamen, na lange tijd de kat uit de boom te hebben gekeken. ■

Heldin of ordinaire del?

De levendige beelden van Aysha, vrouw van Mohammed

De naam Aysha betekent 'levende' in het Arabisch en dat is een goede benaming voor de favoriete vrouw van de islamitische profeet Mohammed. Ook al is ze bijna veertien eeuwen niet meer onder ons, Aysha leeft nog altijd voort in het collectieve geheugen van de moslingemeenschap. Toch bestaan er anno 2017 verschillende ideeën over Aysha's religieuze identiteit en haar politieke handelen.

Josephine van den Bent is promovendus middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.

Haar volledige naam was Aysha bint Abi Bakr. Ofwel, Aysha dochter van Abu Bakr. Deze Abu Bakr was de eerste politieke opvolger van de profeet Mohammed en daarmee de eerste kalief (regeerde van 632-634). Aysha, zijn dochter, was dus getrouwd met de profeet Mohammed. Zo kennen we haar in het Westen dan ook vooral: als kindbruidje, dat op haar zesde met de profeet getrouwd zou zijn. Over de leeftijd van Aysha bij haar trouwen is in de islamitische wereld overigens nog steeds discussie. Er zijn namelijk verschillende *hadiths* (islamitische overleveringen over het leven en de uitspraken van Mohammed) die tegengestelde beweringen doen over het trouwen en consumeren van het huwelijk tussen de profeet en Aysha. Dat geldt voor veel zaken uit de vroege islamitische periode: we hebben geen geschreven bronnen uit de tijd dat de gebeurtenissen plaatsvonden, maar mondelinge overleveringen die vele decennia later op schrift zijn gesteld. Deze *hadiths* spreken elkaar over een aantal onderwerpen regelmatig tegen, wat de bestudering van deze geschiedenis bemoeilijkt. Dit artikel gaat niet over Aysha's leeftijd bij haar trouwen of over haar slachtofferschap als jonge bruid, maar het gaat over haar politieke rol in de vroege islam. Want wat haar leeftijd bij haar trouwen ook geweest mag zijn, Aysha was geen machteloze speelbal in de handen van de mannen in haar leven. Integendeel, ze was een gehaaide politica en haar politieke tegenstand tegen Ali, de vierde kalief van de islam, had verstrekende gevolgen voor de islamitische geschiedenis. Bovendien had het ingrijpende gevolgen voor haar *nachleben* in de islamitische geschiedschrijving.

Voorkeurspositie

Onder moslims staat Aysha bekend als de favoriete vrouw van de profeet Mohammed en wordt ze wel *habibat habib Allah* genoemd: 'de geliefde van de geliefde van God'. Deze positie leverde haar later de titel van 'moeder der gelovigen' op. Op zich gold dat voor alle vrouwen van Mohammed, maar voor Aysha lijkt er een voorkeurspositie te zijn ontstaan. De vroegste biografieën die er van

haar geschreven zijn – die van Ibn Sa'd (overleden in 845) en Al-Baladhuri (overleden in 892) – bevatten lijsten met kwaliteiten die Aysha verheffen boven de andere vrouwen van Mohammed. Zo zou de engel Gabriël Mohammed hebben aangespoord met haar te trouwen, en was zij degene in wier armen de profeet verkoos te sterven. Een niet onbelangrijk detail: de oorsprong van deze lijstjes lag bij Aysha zelf.

Na de dood van Mohammed was Aysha namelijk een belangrijke bron van overlevering van *hadiths*. Ze wordt geroemd om haar uitstekende geheugen en grote kennis, vooral over religieuze kwesties. Door haar nabijheid tot de profeet was haar kennis van ritueel-religieuze handelingen vrijwel ongeëvenaard. Door haar intieme band met hem was ze een belangrijke bron voor verhalen over Mohammed, zijn handelen en zijn uitspraken. Dit ging zelfs zo ver dat de belangrijke islamitische jurist Al-Shafi'i (overleden in 820) stelde dat men, in het geval van conflicterende

Aysha bij de Slag van de Kameel, uit een manuscript van de Perzische historicus Hafiz-i Abri met de titel *Majma' al-tawarikh* (circa 1425). Yale University Art Gallery.

hadiths – want daar zijn er veel van – moet uitgaan van wat Aysha zegt. Deze rol van Aysha zorgde er ook voor dat, hoewel vrouwen van vrijwel alle religieuze functies uitgesloten waren, ze wel een rol konden spelen in het overleveren van hadiths.

Politieke rol

De overlevering van Aysha's hadiths is heel belangrijk geweest voor hoe ze wordt herinnerd. Als weduwe van de profeet en dochter van Abu Bakr, en door haar eigen persoonlijkheid, speelde Aysha een belangrijke rol in de politiek van de vroege islam. Zo wordt ze ook herinnerd voor haar actieve oppositie tegen de vierde kalief, Ali ibn Abi Talib (regeerde van 656-661), de neef en schoonzoon van de profeet. Ze bekritiseerde Ali omdat hij de moord op de derde kalief, Uthman (regeerde van 644-656), niet had gewroken. Ze trok ten strijde tegen hem met haar medestanders en was aanwezig in haar draagstoel tijdens de Slag van de Kameel bij Basra in de Eerste Islamitische Burgeroorlog (656-661). Ze verloor en trok zich daarna terug uit de politiek.

Het was niet gemakkelijk voor de soennitische moslims om met deze problematische politieke participatie van Aysha te werken en haar nog steeds als voorbeeld te verheffen. Ze was hier namelijk medeveroorzaker van de *fitna* ('strijd') tussen moslims. Deels werd dit door haar opgelost door twee medestanders, Talha en Al-Zubayr, als hoofdschuldigen aan te wijzen voor de verloren slag. In sjiitische bronnen zien we Aysha juist als de leider van deze oppositie tegen Ali. Als tegenstander van Ali, de politieke leider en het spirituele voorbeeld van de sjiieten, zien de sjiieten haar vanzelfsprekend in een veel negatiever licht.

Aysha's tegenstand tegen Ali zorgde er ook voor dat een ander incident uit het leven van Aysha door sjiieten heel anders geïnterpreteerd wordt dan door soennieten: Aysha werd namelijk ooit beschuldigd van overspel, omdat ze per ongeluk alleen achter was gebleven in de woestijn en gered

werd door een jongeman. Ali vond dat Mohammed haar moest verstoten nu haar eer niet langer buiten kijf stond. Gelukkig voor Aysha zond God een aantal verzen waaruit haar onschuld bleek. Althans, dat zeggen de soennieten. Aysha is de *siddiqa*, zij die de waarheid spreekt. Maar volgens sommige sjiieten gaan die verzen helemaal niet over Aysha en was haar onschuld dus niet vastgesteld. En omdat Ali vond dat Mohammed haar moest verstoten, had ze vanaf dat moment een hekel aan hem. Het werd daarmee ook munitie tegen de eerste kalief Abu Bakr, die volgens de sjiieten de positie van Ali had geïsurpeerd. In tegenstelling tot de soennieten, hechten de sjiieten dan ook weinig waarde aan de hadiths die door Aysha zijn overgeleverd.

De favoriete vrouw van de profeet, en buitengewoon belangrijke bron voor de hadith: een beeld waaraan Aysha, als we de vroege islamitische bronnen mogen geloven, zelf actief aan gewerkt heeft. Maar uiteindelijk heeft zij natuurlijk geen controle gehad over wat er vervolgens mee gebeurde. Bij de soennieten heeft ze haar doel zeker bereikt: daar wordt ze gezien als een superieure vrouw en zijn de smetjes op haar reputatie vakkundig weggewerkt. Bij de sjiieten was ze een stuk minder succesvol. Het handelen van Aysha als persoon is door beide groepen moslims gebruikt om hun eigen religieuze identiteit te creëren: ordinaire del voor de een, moeder der gelovigen voor de ander. ■

Aysha ligt begraven op de begraafplaats Jannat al-Baqi in Medina, Saoedi-Arabië. In 1925 zijn de mausoleums op deze plaats verwoest door Abdoel Aziz bin Saoed bij zijn verovering van het Arabisch Schiereiland. Op de begraafplaats liggen nog meer familieleden van Mohammed.

Verder lezen

Asma Afsaruddin, A'isha bint Abi Bakr', Kate Fleet, Gudrun Krämer, e.a. (red.) (Leiden 2011) of: tiny.cc/K3EOA (2011).

Leila Ahmed, Women and Gender in Islam: Historical Roots of a Modern Debate (New Haven & Londen 1992).

Aisha Geissinger, 'The Exegetical Traditions of A'isha: Notes on their Impact and Significance', Journal of Qur'anic Studies, Vol. 6-1 (2004), pp. 1-20.

Denise Spellberg, Politics, Gender, and the Islamic Past: the Legacy of A'isha bint Abi Bakr (New York 1994).

Tegenwind voor de Armada

Hoe de Spaanse vloot ten onder ging in 1588

Het bekende verhaal luidt dat de Engelsen verantwoordelijk zijn voor de ondergang van de Spaanse Armada in 1588. Dat de hertog van Parma, het hoofd spionage van Engeland en de weergoden mede verantwoordelijk waren voor het verslaan van de Armada wordt vaak vergeten.

Kleio gaat wat dieper in op de Verplichte Historische Voorbeelden. Met behulp van deze achtergrondinformatie kunt u uw leerlingen nog beter voorbereiden op de examenstof. Een serie om te bewaren dus. Dit artikel geeft achtergrondinformatie bij het verplichte voorbeeld *De Spaanse Armada wordt verslagen (1588)*.

Anton van der Lem is conservator van de Leidse Universiteitsbibliotheek.

In de zomer van 1588 stuurde koning Filips II een enorme oorlogsvloot naar Engeland om daar koningin Elizabeth van de troon te stoten, het land te onderwerpen en het katholieke geloof te herstellen. Veel Engelse katholieken, die in het verborgene hun kerk waren trouw gebleven, zouden ongetwijfeld in opstand komen en de legers van Filips als bevrijders ontvangen. Zo meende de Spaanse koning. Omdat deze onderneming gebeurde tot eer

en glorie van God zelf, moest de vloot met Zijn hulp wel onoverwinnelijk zijn. Het was niet zomaar een oorlogsvloot maar een onoverwinnelijke vloot, in het Spaans een *Armada Invencible*. Een machtiger vloot had het Iberisch schiereiland nooit verlaten, in aantal schepen, in bewapening en in bemanning met matrozen en soldaten.

Precaire positie

Filips kende Engeland. Tussen 1553 en 1558 was hij de koning-gemaal geweest van de katholieke Engelse koningin Mary Tudor. Samen hadden zij in Engeland hetatholicisme weten te herstellen. Helaas was hun huwelijk kinderloos gebleven en kwam na de vroege dood van Mary haar zuster Elizabeth op de troon. Onder het bewind van koningin Elizabeth I werd de anglicaanse kerk weer de dominante kerk van Engeland. Zeker gedurende de eerste jaren van haar regering was haar positie heel precair. Haar ministers hadden de handen vol aan het ontdekken van complotten en voorkomen van staatsgrepen of aanslagen op haar leven. Ook Engeland zelf was nog lang niet de grote mogendheid die het in de zeventiende eeuw en daarna zou worden. De vloot was bescheiden, een staand leger was er niet. Met argusogen keek de koningin toe hoe de hertog van Alva in 1567 met zijn leger in de Nederlanden de orde kwam herstellen, niet uit bezorgdheid om de Nederlanden, maar om haar eigen kroon. Nadat in 1572 vanaf 1 april de Opstand tegen het bewind van

Alva zich verbreidde in de Hollandse en Zeeuwse steden, hield Elizabeth zich officieel afzijdig: met rebellen wilde zij niets van doen hebben. Ook haar financiële situatie liet steun aan de Nederlanden niet toe. Wel liet zij toe dat Engelse edellieden voor eigen rekening en op eigen verantwoording gingen vechten aan de kant van prins Willem van Oranje. Elizabeth ging pas werkelijk tot hulp over na de dood van Oranje, omdat zij een Franse invloed in de opstandige gewesten nog meer vreesde dan een Spaanse. Van 1585 tot 1588 probeerde haar vertrouweling de graaf van Leicester politiek en militair leiding te geven aan de Republiek in wording, maar zijn bewind liep uit op een mislukking. In 1588 riep ze de Engelse troepen terug om het eigen land te verdedigen tegen de gevreesde Spaanse inval. In dezelfde jaren waren het Engelse vrijbuiters die op rooftocht gingen in de Spaanse bezittingen in Midden- en Zuid-Amerika en uiteindelijk zelfs aanslagen pleegden op Spaanse havens. De stoutmoedigheid van met name Francis Drake was legendarisch. De hulp van Elizabeth aan de 'rebellen' in Holland en Zeeland en de spectaculaire acties van Drake en anderen tegen Spaanse bezittingen elders, brachten Filips II ertoe tegen Elizabeth en haar koninkrijk in actie te komen.

Aanvalsplannen

In 1580 was de macht van Filips II nog groter geworden toen hem het koninkrijk Portugal toeviel, met daarbij behorende koloniën.

Een Portugese troonpretendent die de rechten van Filips II met de wapenen betwistte, gesteund door Engelse en Franse schepen, werd in augustus 1583 in een zeeslag bij de Azoren vernietigend verslagen. De Spaanse admiraal, Don Alvaro de Bazan, markies van Santa Cruz (Van der Essen, 157) adviseerde Filips II om nu met een grote maritieme actie Engeland tot de orde te roepen. Santa Cruz was zelf bereid het opperbevel voeren. Als Engeland eenmaal verslagen was, zou het gemakkelijk zijn de opstandige gewesten in de Nederlanden terug tot gehoorzaamheid te brengen. Het zou geweldig veel geld en manschappen kosten, maar dit zou de kroon moeten kunnen opbrengen.

Plannen voor een invasie in Engeland leefden ook in Frankrijk. Het hoog adellijke en politiek machtige geslacht van de Guises wilde met Schotse hulp de katholieke koningin van Schotland Mary Stuart bevrijden uit haar Engelse gevangenschap. Tal van Engelse katholieke vluchtelingen in Frankrijk wilden dit al even hartstochtelijk. Zij deden een beroep op de paus, die deze onderneming bij koning Filips aanbeval. Filips vroeg op zijn beurt het advies aan Parma, de gouverneur van de koninklijke Nederlanden die op dat moment alleen nog maar de Franstalige

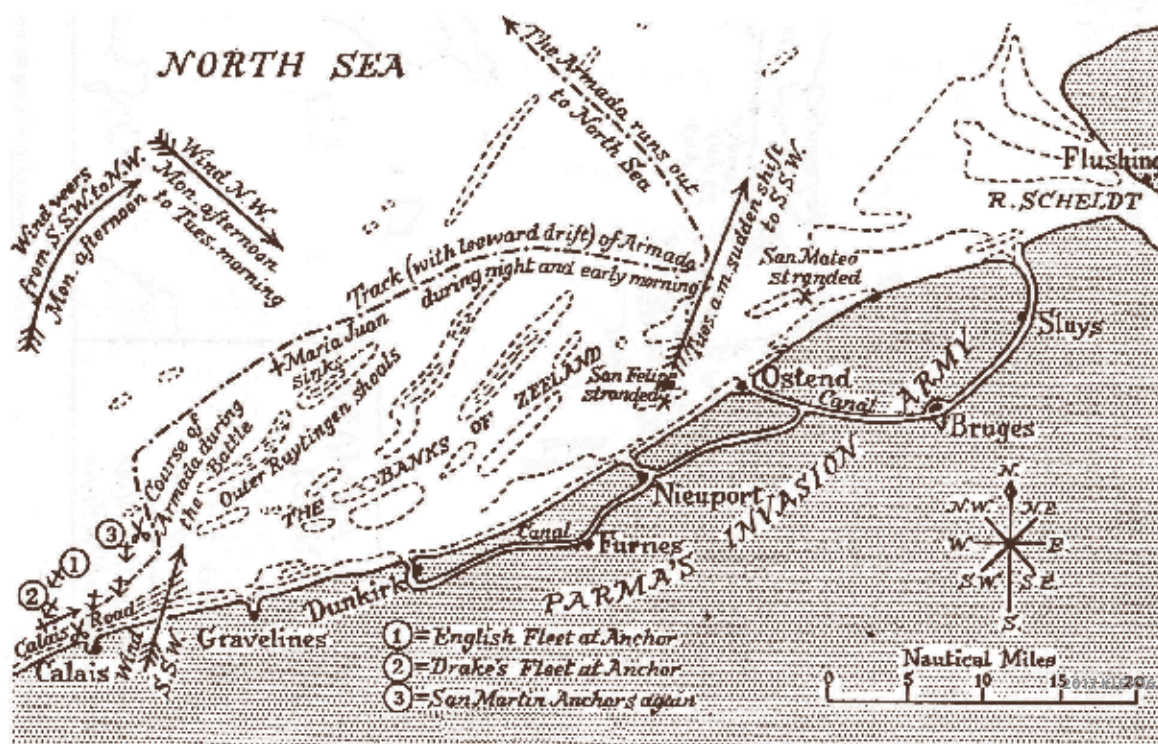
gewesten in het Zuiden had weten te herwinnen. Parma berekende voor de koning hoeveel manschappen en welke er voor een dergelijke onderneming in Engeland nodig waren. Gezien de onbetrouwbaarheid van de Engelse katholieken kon de invasie naar zijn mening uitsluitend aan het Spaanse leger worden toevertrouwd en het best vanuit Vlaanderen plaatsvinden. Maar aangezien de grote steden van Vlaanderen en Brabant nog altijd de partij van de 'rebellens' hielden, adviseerde Parma negatief: wat de koning zou winnen, zou hij in Vlaanderen, lees: de Nederlanden, verliezen (30 november 1583).¹ Bovendien hing veel af van het verrassingseffect en dus moesten de voorbereidselen in het grootste geheim plaatsvinden. Maar de Engelse regering beschikte over een uitgebreid inlichtingstelsel. Minister Walsingham was belast met veiligheidszaken en de grote organisator van de Engelse spionage- en contraspionage en weldra wist hij wat er broeide. De Armada van 1588 was dus geen plotseling en slecht voorbereid idee van Filips II.

Haven gezocht

Wat koning Filips blijkens een persoonlijke aantekening op de stukken heel goed wist, was dat de uit te rusten vloot een haven

nodig had. Hetzij door verovering in Engeland zelf, hetzij in Vlaanderen. In 1585 had Parma voortgang gemaakt met de *reconquista* in de koninklijke Nederlanden, met als voorlopig hoogtepunt de verovering van Antwerpen. Maar Zeeuwse schepen blokkeerden vervolgens de Schelde, waardoor hij Antwerpen niet als zeehaven kon gebruiken. Aan de Vlaamse kust veroverde Parma daarom in 1587 het stadje Sluis. Via bestaande binnenlandse waterwegen en op zijn bevel gegraven kanalen verbond hij dit met zijn andere havens Nieuwpoort en Duinkerke. Kleinere schepen met weinig diepgang konden zo ongehinderd het onderlinge verkeer onderhouden. Oostende daarentegen was een staatse haven en lag als een vervelende indringer op de Vlaamse kust. Onder de moeilijkste omstandigheden wist Parma een compleet leger bijeen te brengen, uitgerust met alle militaire toebehoren en proviand. Regelmatig liet hij het bemannen van de boten oefenen. Zo hield hij zijn invasieleger gereed dat in kleine schepen de oversteek naar Engeland zou moeten wagen. Voorwaarden waren: een kalme zee en de komst van de Armada die met haar wapens de transportvloot zou bewaken. Op eigen kracht zou Parma's vloot dit niet kunnen. Veel zou afhangen van ►

¹ Van der Essen, III, 160-163.

De zeeslag bij Grevelingen en hoe de Armada door het draaien van de wind voor de Zeeuwse banken werden gespaard. De Vlaamse banken heten op de kaart ten onrechte 'The Banks of Zeeland'. Linkerpagina: Een 'leening tot equipage'. Met dit document beloofde de stad Leiden om de Hollandse oorlogsvloot te steunen en de vloot van Spanje zo veel mogelijk te hinderen. Geschreven door Jan van Hout, 1588. Bron: Universiteit Leiden.

De tocht van de Armada door het Kanaal en de confrontaties met de Engelse vloot.

de verbindingdiensten tussen de Armada en Parma, dat wil zeggen van kleine, snel varende schepen die boodschappen over en weer moesten brengen.

Toen Walsingham begin 1587 uit Spanje en Portugal berichten kreeg van de vele schepen die in aanbouw waren en de enorme voorraden die werden aangelegd, besloot hij tot een *pre-emptive strike*. Eind april, begin mei deed Francis Drake een aanval op de Zuid-Spaanse stad Cádiz waar talloze schepen lagen. Het was een verrassingsaanval in de volle zin van het woord. Zonder veel tegenweer slaagde hij erin Spaanse schepen in de as te leggen en hen grote hoeveelheden proviand afhandig te maken. Een bijzonder detail haalde ook de Nederlandse schoolboekjes: de ijzeren ringen en houten duigen waarmee de tonnen voor het voedseltransport van de Armada gemaakt moesten worden, gingen in vlammen op. Er moesten daarna nieuwe duigen worden gemaakt, van hout dat nog vers gekapt was. Hout is echter pas na twee jaar drogen 'uitgewerkt' en dan bruikbaar om er waterdichte tonnen van te maken. Met als gevolg dat de tonnen die een jaar later aan boord van de Armada werden gehesen, niet waterdicht waren en de inhoud gedurende de overtocht verrotte en onbruikbaar werd. De actie van Drake vertraagde het uitvaren van de Armada met een jaar. Tot woede van Parma; het kostte hem handenvol geld, omdat hij een jaar langer zijn manschappen op hun post en hun voorraden op peil moest houden.

Vuurbakens

Op 9 februari 1588 overleed onverwacht de beoogde bevelhebber van de Armada, de markies van Santa Cruz. Twee dagen later benoemde Filips II diens opvolger: de hertog van Medina Sidonia. Deze had vooral naam gemaakt als organisator maar nog nooit bevel gevoerd op zee. Zich bewust van zijn tekortkomingen aanvaardde Medina Sidonia zijn taak met tegensputteren, maar verder plichtsbewust. Op 30 mei 1588 koos de Armada zee vanuit Lissabon. Maar de machtige vloot kreeg de wind niet in de zeilen en kruiste doelloos voor de kust van Portugal en het noordwesten van Spanje zonder koers naar het noorden te kunnen zetten. De eet- en drinklust van de bemanning was er echter niet minder om, zodat de voorraden slonken en de admiraal op 19 juni de haven van La Coruña moest binnenvallen om zich te ravitailleren. Intussen bleven de kosten oplopen en adviseerde de admiraal de onderneming af te blazen. Maar Filips bleef vastbesloten. Pas een volle maand nadien koos de Armada opnieuw het ruime sop, en met een nu gunstige wind naderde de vloot op 29 juli de kust van Cornwall. De hele kust van Zuid-Engeland was van west tot oost voorzien van vuurbakens die in brand werden gestoken bij het naderen van de vijand. De Engelse vloot kruiste voor de kust in het Kanaal om een landing van de Armada te voorkomen. De confrontatie moest op zee plaatsvinden omdat Engeland geen staand leger kende en de

opgetrommelde troepen aan land in aantal en slagkracht geen partij zouden zijn voor de geoefende Spanjaarden.

Begin van de strijd

De Armada voer in de formatie van een halve maan. De zware transportschepen in het midden en de meer lichte en wendbare oorlogsschepen aan de punten. Deze schepen aan weerszijden zouden het middendeel moeten beschermen. Een aanval door Engelse schepen op het hart van de vloot zou funest voor de aanvallers zijn, doordat ze dan door de schepen op de flanken zouden worden ingesloten. De zwaardere Spaanse schepen droegen ook zwaar geschut, dat echter minder ver droeg dan de lichtere Engelse kanonnen. Dit voordeel voor de Engelsen verkeerde weer in hun nadeel doordat hun schoten lichter en daardoor minder effectief waren. Gedurende de hele tocht langs de Engelse zuidkust van west naar oost kwam het tot gevechten op afstand en directe strijd van schip tot schip. Zware schade werd aan weerszijden niet geleden, maar de Engelse vloot dekte de kust zo goed, dat het de Spaanse vloot niet lukte zich meester te maken van de haven van Plymouth of te landen op het eiland Wight. Gedurende deze tocht heeft Medina Sidonia op een lichter zeilend jacht een boodschapper naar Parma gestuurd, die echter nooit zijn doel wist te bereiken; voor de kust van Vlaanderen werd hij afgevangen door de blokkadevloot van Hollandse en Zeeuwse schepen

onder bevel van Justinus van Nassau. Geen van beide partijen kon een beslissende slag forceren, zodat op 6 augustus 1588 de Spaanse vloot ankerde bij Calais zonder enig idee te hebben hoe ver Parma was met het inschepen van diens invasievloot. Het opperbevel realiseerde zich echter niet dat Parma geen zee kon kiezen omdat zijn schepen daartoe niet deugden en hij de bescherming van de Armada nodig had.

Branders

In de nacht van 7 op 8 augustus lieten de Engelsen acht met brandbare middelen volgestopte schepen los op de Spaanse vloot. Zes van deze branders veroorzaakten een geweldige paniek. Om weg te komen, kapte menig schip de touwen van de zware ankers. In het tumult kwamen verschillende schepen met elkaar in botsing waardoor zij ten onder gingen. De volgende dag dreef het gros van de vloot in los verband ter hoogte van Grevelingen. Dit was het moment voor de Engelsen om tot de aanval over te gaan. Er ontstond een hevige strijd van schip tegen schip. De verliezen aan Spaanse zijde waren het hevigst, met name aan doden en gewonden. Beide partijen gebruikten echter zoveel munitie en kruit dat de situatie aan het einde van een dag vechten precair werd voor beiden. De Engelsen konden zich echter laten bevoorraden,

de Spanjaarden niet. Aan het einde van de dag dreef de wind de Spaanse vloot voorbij Duinkerken – zonder dat Parma iets kon uitrichten – in de richting van de Vlaamse en Zeeuwse banken. Een tweetal schepen had het ongeluk op de banken vast te lopen. De Hollanders en Zeeuwen namen de Spaanse bevelhebber Pimentel en andere officieren gevangen met het oog op losgeld; de gewone bemanning werd over boord gezet of opgehangen.

De Armada zou zeker op de Zeeuwse banken een gemakkelijke prooi zijn geworden voor de Engelsen aan de ene en de Hollanders en Zeeuwen aan de andere kant. Het was de wind die redding bracht: doordat die draaide, kon de Armada weggkomen van de Zeeuwse banken. Daarmee verwijderde de vloot zich ook van een eventuele vereniging met Parma, waardoor het oorspronkelijke doel niet kon worden gerealiseerd. Het tekort aan kruit en munitie maakte een hernieuwde strijdpoging onrealistisch. Het tekort aan water en voedsel was zo groot dat de paarden en ezels levend overboord werden gezet. De Engelse schepen bleven de Armada schaduwen tot aan de Schotse grens. Daar draaiden zij om, natuurlijk zonder te kunnen weten of de Armada door de wind of haar bewapening in staat zou zijn zich weer voor de Engelse kust te tonen. De Spaanse

admiraal maakte van de nood een deugd door te besluiten om Schotland en Ierland heen terug te keren naar Spanje. Gods zegen had niet op zijn onderneming gerust. Twintig schepen zouden nog schipbreuk lijden op de kusten van Ierland. De opvarenden die zich nog wisten te redden, vonden vervolgens de dood door toedoen van de vijandige bevolking.

Morele opsteker

De Armada was door de Engelsen niet vernietigd, maar wel zware schade toegebracht. De schade aan mensenlevens en materiaal was groot, evenals het bedrag aan geld dat ermee gemoeid was geweest. Toch keerde driekwart van de Spaanse schepen in Portugal en Spanje terug. Er was geen gelegenheid voor de Engelsen om de overwinning uit te buiten. De zwakke schakel in de opzet van de onderneming had van begin af aan gelegen in de onmogelijkheid om vanaf de vloot direct contact te leggen met de hertog van Parma en zo de invasie van Engeland te realiseren. Voor Engeland en de Republiek was het afslaan van de Armada een morele opsteker, belangrijker dan de overwinning zelf. De strijd zou voor Engeland blijven duren tot de dood van Elizabeth in 1603. Voor de Republiek nog twintig jaar, tot het Twaalfjarig Bestand een eerste erkenning inhield. Koning Filips II, die al bij zijn aantreden *el Rey prudente*, de wijze koning, werd genoemd, meestal vertaald met de *voorzichtige koning*, liet met zijn Armada en zijn ingrijpen in Frankrijk alle wijsheid en voorzichtigheid varen omwille van zijn beginselen: het herstel van het rooms-katholieke geloof. ■

Een impressie van de Engelse aanval op de Spaanse Armada met schepen gevuld met brandbaar materiaal. Phillip James de Loutherbourg, 1796. Bron: National Maritime Museum, Londen.

Literatuur

Bovenstaand artikel is geschreven op basis van de literatuur vermeld op tiny.cc/K6lita, in het bijzonder onder het kopje 'De Nederlanden en de Armada'. Meer literatuur op dezelfde webpagina onder 'De Armada algemeen'.

Bij het verschijnen van de film over Michiel de Ruyter in 2015 ontstond er een discussie: werd het slavernijverleden van De Ruyter hier onder het tapijt geveegd? De film belicht maar een klein stukje geschiedenis uit het leven van de admiraal. Hierdoor is de vermeende connectie met slavernij voor de film niet relevant. Maar het verband tussen De Ruyter en slavernij is wel een interessant gegeven om eens nader te bekijken.

Michiel de Ruyter

Slavenhandelaar van Nederland?

Portret van Michiel de Ruyter. Geschilderd door Ferdinand Bol in 1667. Bron: Scheepvaartmuseum.

Michiel de Ruyter (1607-1676) begon zijn maritieme carrière op elfjarige leeftijd. In betrekkelijk korte tijd wist hij op te klimmen tot schipper en uiteindelijk tot zelfstandig vrachtaarder met een eigen schip. In deze periode vervoerde hij niet alleen vracht, ook joeg hij op kapers bij Duinkerken en op walvissen in de Noordelijke IJszee; namens een Vlissings koopmanshuis was hij handelsagent in Ierland en hij was schout-bij-nacht op een vaderlandse oorlogsvloot in de Middellandse Zee. Tevens diende hij zelfs nog even als busschiet (waarschijnlijk kanonnier) in het leger rond het beleg van Bergen op Zoom.

Na het overlijden van zijn tweede vrouw wilde Michiel de Ruyter in 1651 gaan rentenieren. Hij trouwde voor de derde keer, met Anna van Gelder. Maar in 1652 brak de Eerste Engels-Nederlandse Oorlog uit. Met tegenzin nam De Ruyter weer dienst als viceadmiraal en na een opmerkelijke overwinning op de Britten was zijn reputatie als zeeheld gevestigd. De Tocht naar Chatham, in 1667, maakte hem uiteindelijk legendarisch. Tot zijn dood in 1676 zou hij in dienst blijven van de vaderlandse marine.¹

Liefdeskassen

In zijn tijd als schipper op een vrachtschip (1640-1651) voer De Ruyter vooral tussen Nederland, Marokko en West-Indië. Uit de in zijn scheeps-journalen opgenomen vrachtlijsten blijkt dat hij in die periode vooral tabak, kruiden, kledingstoffen, metaal, buskruit en wapens vervoerde in opdracht van verschillende opdrachtgevers. Geen slaven dus.² Dit is op zich niet verwonderlijk, aangezien de slavernij in Amerika tot 1650 slechts een incidenteel karakter had. Pas na de opkomst van de plantage-economie, vanaf 1650 maar vooral na 1700, werd slavernij een belangrijk economisch instituut.³ Dit betekent dat Michiel de Ruyter in deze periode alleen producten vervoerde die ten hoogste met behulp van slavernij vervaardigd waren. Wat wel opvalt, is dat hij in Marokko meerdere Nederlandse slaven vrijkocht. Dit deed hij vaak in opdracht van particulieren, die het benodigde geld naar hem opgestuurd hadden. Ook kerken stelden geld uit hun 'liefdeskassen' beschikbaar om landgenoten uit de slavernij vrij te kopen.

De Ruyter had met eigen ogen kunnen zien hoe zowel de Nederlandse slaven in Afrika als de Afrikaanse slaven in West-Indië behandeld werden. Hij kon dus weten van de onmenselijkheid van het slavenbestaan. Toch vervoerde hij producten die uitsluitend met slaven rendabel vervaardigd konden worden. Maar om te stellen dat hij hierdoor medeverantwoordelijk gehouden kan worden voor de instandhouding van slavernij gaat veel te ver.⁴ Naast dat er in die tijd nog geen noemenswaardige kritiek op het instituut slaver-

nij bestond, waren er gewoon geen 'eerlijke' alternatieven.⁵ In een periode dat slavernij nog gewoon een 'fact of life' was, kon je niet van een enkele schipper verwachten dat hij tegen iets in opstand kwam, waarvan wij later pas gingen beseffen dat het onrechtvaardig was. Als hij die producten niet zou transporteren, deed een 'concullega' dat wel. Voor de slaven zou dat protest niets hebben uitgemaakt. Het enige wat De Ruyter zou hebben bereikt was dat hij zelf niets meer zou verdienen.

Productie veiligstellen

In 1661 kreeg De Ruyter van de Staten-Generaal de opdracht om met een kleine oorlogsvloot de kapers in het Middellandse Zeegebied te bestrijden en in Noord-Afrika zo veel mogelijk christenslaven te bevrijden. Zo heeft hij honderden Nederlandse slaven bevrijd. Drie jaar later werd De Ruyter door de Staten-Generaal op een missie naar West-Afrika gestuurd. De WIC had daar enkele handelsforten aan de Engelsen verloren en Michiel de Ruyter moest ze heroveren.⁶

De Ruyter moet op de hoogte zijn geweest van de reden waarom deze West-Afrikaanse fortten zo belangrijk waren voor de WIC en de Nederlandse Republiek. En in tegenstelling tot wat vaak gedacht wordt, was dit niet de winst die met de handel in slaven gemaakt kon worden. Want ook al was de WIC tot 1670 een grote speler binnen de Europese slavenhandel, het economische belang van de slavenhandel was voor Nederland was klein. Er werd

'Kerken stelden geld uit hun "liefdeskassen" beschikbaar om landgenoten uit de slavernij vrij te kopen'

nauwelijks winst op gemaakt en zelfs op het hoogtepunt van de trans-Atlantische slavenhandel, in de achttiende eeuw, voer er jaarlijks nog niet één procent van de handelsvloot op slaven.⁷ De winsten van de WIC werden juist gemaakt op de plantages in Amerika. En deze winsten vloeiden rechtstreeks naar de Nederlandse economie. Deze economische rijkdom (waarin VOC en WIC, vergeleken met de moedernegotie, slechts een betrekkelijk klein aandeel hadden) was de basis van de macht van de Republiek in de Gouden Eeuw. De verovering van de West-Afrikaanse fortten waren daarom voornamelijk bedoeld om de levering en de kwaliteit van verse slaven aan de vaderlandse plantages te garanderen zodat hun productie en concurrentiepositie niet in gevaar gebracht konden worden. Want door de slavenhandel in eigen hand te houden, waren deze niet afhankelijk van buitenlandse leveranciers, die om politieke redenen het aanbod en de prijs zouden kunnen beïnvloeden om zodoende de Nederlandse Republiek economisch, en op die manier uiteindelijk ook in haar militaire macht, te treffen. ►

Quinten Koster is redacteur van Kleio.

¹ Ronald Prud'homme van Reine, *Rechterhand van Nederland. Biografie van Michiel Adriaanszoon de Ruyter* (De Arbeiderspers 2007).

² Idem.

³ R.R. Palmer, Joel Colton & Lloyd Kramer, *A History of the Modern World* (McGraw Hill 2007).

⁴ Alex van Stipriaan stelt in zijn artikel 'Michiel de Ruijter, zijn biograaf en de slavernij' uit *Historiën* van 8 februari 2015 (tinyurl.com/y7zl2hjb), dat alle handel met het Caribisch gebied deel uitmaakte van het slavernijsysteem en dat daarom De Ruyter ook als medepllichtige gehouden kan worden.

⁵ Ook Han van der Horst stelt in zijn boek *Nederland* (Uitgeverij Bert Bakker 2010, p. 187) dat in de zeventiende eeuw niemand het kopen en verkopen van mensen als principe ter discussie stelde. Zelfs slaven konden zich geen maatschappij zonder slavernij voorstellen. Dit blijkt wel uit de nederzetting Palmares. Dit was de grootste nederzetting van ontsnapte slaven die ooit in Brazilië heeft bestaan, en zelfs daar was slavernij een gewoon verschijnsel. Ex-slaven die zelf slaven hielden.

⁶ Zie noot 1.

⁷ Marcel van Riesen, Frits Rovers, Arie Wilschut, *Oriëntatie op geschiedenis. Basisboek voor de vakdocent* (Van Gorcum 2011).

4 Ronald Prud'homme van Reine, *Rechterhand van Nederland: biografie van Michiel Adriaanszoon de Ruyter* (De Arbeiderspers 2007).

5 Alex van Stipriaan stelt echter in zijn artikel 'Michiel de Ruijter, zijn biografie en de slavernij' uit *Historiën* van 8 februari 2015 dat niet de politieke motieven bepalend waren, maar juist de belangen van de slavenhandel. Dat de WIC toestemming kreeg tot het leveren van zwarte slaven aan Spaanse koloniën was het directe gevolg van de steun die Willem III gaf aan Spanje door hen een vloot onder admiraal De Ruyter te sturen in hun strijd tegen Frankrijk. Dankzij Michiel de Ruyter werd zo de Nederlandse slavenhandel uitgebreid.

10 J.C.H. Blom & E. Lamberts, *Geschiedenis van de Nederlanden* (ThiemeMeulenhoff 2010).

De Engelse vloot staat in brand bij Chatham in 1667. Geschilderd door Peter van de Velde, ca. 1670. Bron: Rijksmuseum. Rechterpagina: Een groep geboeide slaven wordt naar een schip gebracht. Datum onbekend. Bron: Wellcome Images.

Politieke motieven

Deze nadruk op het geopolitieke belang voor de Republiek geldt ook voor de mislukte aanval van De Ruyter op het Franse eiland Martinique in 1674. Daar, en op de omringende Franse eilanden, waren inderdaad belangrijke suikerplantages waar miljoenen mee verdiend werden. En dit geld was natuurlijk meer dan welkom in de Nederlanden. Frankrijk werd daarnaast na 1672 toch niet echt tot de vrienden van de Nederlandse Republiek gerekend. Bovendien zou door het beperken van de lucratieve handel van de Engelsen en de Fransen hun economie een klap krijgen, waardoor de militaire kracht en dus ook de dreiging van deze landen zou afnemen. Maar dat het in deze aanval niet primair ging om het veroveren van door slavernij lucratieve plantages, blijkt wel uit het feit dat de aanval een onderdeel was van een grotere campagne tegen Frankrijk, waarbij het grootste deel van de Nederlandse vloot richting de Franse Middellandse Zeekust voer, terwijl Michiel de Ruyter slechts met een kleine vloot richting de Cariben vertrok. Blijkbaar was de missie van De Ruyter getalsmatig minder belangrijk. Zijn hoofdtaak was eerder om de Franse kapers uit de Cariben te bestrijden. Zij opereerden vooral vanuit de daar aanwezige Franse havens. Met de verovering van Martinique zouden de andere eilanden ook snel in handen van de Republiek zijn gevallen en hadden de kapers geen goede basis meer om de Nederlandse handelsvloot lastig te vallen.⁸ Buiten dat kon Michiel de Ruyter als marineman natuurlijk ook niet een direct bevel van de Staten-Generaal naast zich neerleggen als hij het hier ethisch niet helemaal mee eens zou zijn geweest. Ook voor de laatste missie van Michiel de Ruyter, waarbij hij sneuvelde, waren de politieke motie-

ven doorslaggevend.⁹ Spanje deed begin 1675 een verzoek tot hulp aan de Staten-Generaal in de oorlog tegen Frankrijk. Omdat Spanje de Republiek had bijgestaan in de strijd tegen de Fransen en omdat er met Spanje een verdrag tot wederzijdse bijstand tegen de Fransen was gesloten, was Willem III verplicht aan het verzoek gehoor te geven. Daarnaast was het beleid van Willem III er steeds op gericht alle beschikbare krachten binnen Europa te verenigen in een grote coalitie tegen de Franse hegemonie.¹⁰ Dat de Republiek, als dank voor deze steun, de uitbreiding van de slavenhandel door de WIC van Spanje kreeg, kan De Ruyter niet verweten worden. Dat was eerder het gevolg van opportunisme van de zijde van de WIC.

Vrijkopen

Als De Ruyter zich al actief met slavernij bemoeide, was het vooral om slaven vrij te kopen. Dankzij hem zijn er honderden Nederlandse slaven bevrijd. Hij wist zelfs in zijn laatste levensjaar nog zesentwintig Hongaarse predikanten te bevrijden uit hun bestaan als galeislaaf. Op het graf van Michiel de Ruyter herinnert de zilveren lauwerkrans met hun namen aan deze gebeurtenis. Daarnaast heeft Michiel de Ruyter zich in zijn leven meerdere keren negatief over slavernij uitgelaten. Zo hoorde hij in 1641 dat een schipper en zijn bemanning die werkzaam waren bij de gebroeders Lampsins, het handelshuis waar De Ruyter zelf ook voor gewerkt had, door Turken gevangen waren genomen en tot slaaf gemaakt waren. Hierop schreef De Ruyter in zijn logboek: 'Dat mij van herten leed was om te hooren ende wenste wel den eenen Turck, ofte den anderen te veroveren en 't Godts wylle ware om eenyge slaven te lossen.' Hierbij valt op dat De Ruyter het

heeft over 'eenyge slaven' en niet specifiek wijst op de betreffende bemanning die de aanleiding vormde voor deze logboeknotitie. En toen De Ruyter in 1667 zag hoe de eerder genoemde Hongaarse predikanten eraan toe waren, schreef hij in zijn logboek: 'Seer armelijck en jammerlijck om aen te sien, als verscheurt en schier geen kleederen aen 't lijff, gelijk in 't gemeen al de slaven die op de galeijen sitten doen.' Ook in dit geval beperkte De Ruyter zijn kritiek niet tot de behandeling van de door hem geredde slaven, maar blijkt zijn afkeer over de omstandigheden van alle galeislaven te gaan.¹¹ Toch betekent dit niet meteen dat De Ruyter principieel tegen slavernij was. Want toen in 1674 de expeditie van De Ruyter naar het Franse Martinique was mislukt, heeft hij even serieus overwogen slaven gevangen te nemen en te verkopen. Op die manier zou de schade van deze verloren expeditie nog een beetje beperkt kunnen worden. De belangrijkste reden waarom ervan werd afgezien, was omdat het voor een oorlogsvloot van enige omvang een wel heel vernederende onderneming was.¹² Ook valt op dat zijn afkeer van slavernij altijd van toepassing is op land- en/of geloofsgenoten. Over zwarte Afrikanen dacht hij waarschijnlijk toch net iets anders. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een notitie van De Ruyter wanneer hij in 1644 in Marokko over zijn tolk zegt: 'Een seer bequaem man voer een More.'¹³

Hier moet overigens ook weer niet de conclusie uit getrokken worden dat Michiel de Ruyter een onvervalste racist was die met minachting naar zwarte Afrikanen keek.¹⁴ Nadat De Ruyter in 1664 het West-Afrikaanse eiland Goeree weer

terug had veroverd, ontmoette hij daar een oude, zwarte jeugdvriend, Jan Compagnie, met wie hij als bootsmansjongen had gevaren en die nu onderkoning op Goeree was geworden. Dit was een vrolijk en hartelijk weerzien tussen twee oude vrienden.¹⁵ Zo'n vriendschappelijk weerzien met een 'zwarte' zou voor een onversneden racist ongemakkelijk geweest zijn. Daar komt bij dat Michiel de Ruyter voor het vrijkopen van de Nederlandse slaven vaak het benodigde bedrag kreeg opgestuurd. En hij deed dit niet alleen voor landgenoten, gezien de zesentwintig Hongaarse

'De opvattingen van De Ruyter over slavernij waren waarschijnlijk niet anders dan die van zijn tijdgenoten'

predikanten. Het is dus ook aannemelijk dat hij best zwarte slaven had willen vrijkopen, zodra iemand daarvoor geld beschikbaar had gesteld. Hierbij buiten beschouwing gelaten dat dit voor een koopman een wel erg twijfelachtige investering is, omdat de op die manier in Afrika bevrijde slaven waarschijnlijk onmiddellijk weer door de slavenverkopers gevangengenomen en te koop aangeboden zouden worden. Zo zou het vrijkopen van zwarte slaven eigenlijk neerkomen op een gift aan de slavenhandelaren. Niet dat dit De Ruyter onmiddellijk van racistische motieven vrijspreekt, maar wat het verschil in benadering van slavernij betreft (blanke slaven vrijkopen, maar geen bezwaar hebben tegen zwarte slaven), was het in zijn geval waarschijnlijk eerder een geval van het hemd dat nader staat dan de rok.

Onvermijdelijk

Kan Michiel de Ruyter dan ook maar iets verweten worden wat betreft zijn aandeel in het slavernijverleden van Nederland? Zijn opvattingen over slavernij als principe waren waarschijnlijk niet heel anders dan die van zijn tijdgenoten in Europa, Afrika en Amerika. Slaven waren een sociale klasse, en de mensen die daartoe behoorden stonden niet in hoog aanzien.¹⁶ Maar in absolute zin had hij weinig – direct – met slavernij te maken. De verovering van de forten van waaruit slaven verhandeld werden was vooral bedoeld om Engeland dwars te zitten en om de Amerikaanse plantages van door Nederland getransporteerde slaven te voorzien. Daar was behoefte aan slaven, die ze anders ook wel van de Britten hadden gekocht. Het enige wat Michiel de Ruyter op deze manier heeft veroorzaakt is dat deze plantages nu niet afhankelijk werden van slavenleveranties door vijandelijke landen. Daarnaast was het voor de plichtsgetrouwe admiraal niet mogelijk een bevel van de Staten-Generaal naast zich neer te leggen. Feitelijk was het aandeel van Michiel de Ruyter in het slavernijstelsel dus hoogstens indirect en onvermijdelijk. ■

¹¹ Ronald Prud'homme van Reine, *Rechterhand van Nederland: biografie van Michiel Adriaanszoon de Ruyter*. (De Arbeiderspers 2007), p. 36 en p. 314.

¹² Idem, p. 292.

¹³ Idem, p. 45.

¹⁴ Alex van Stipriaan stelt in zijn artikel 'Michiel de Ruijter, zijn biograaf en de slavernij' uit *Historiën* van 8 februari 2015 dat Michiel de Ruyter onderscheidt maakte op huidskleur in het vrijkopen van slaven. En dat terwijl hij als gelovig man wist dat er voldoende geestelijken waren die slavernij als onchristelijk typeerden. Toch liet hij zich niet uit over de behandeling van zwarte slaven en maakte hij zelfs niet eens een vergelijking met de blanke slaven.

¹⁵ Dit voorval wordt door Ronald Prud'homme van Reine beschreven in *Rechterhand van Nederland Biografie van Michiel Adriaanszoon de Ruyter* en is overgenomen uit de oorspronkelijke biografie door Gerard Brandt die in samenwerking met De Ruyters zoon Engel tot stand was gekomen. Alex van Stipriaan heeft echter twijfels bij de historiciteit van dit voorval. Mocht dit inderdaad fictie zijn, is het natuurlijk de vraag waarom Engel dit verzonnen zou hebben.

¹⁶ In *Kleio 4* is deze visie op slavernij uitgebreid beschreven in het artikel 'Standplaatsgebondenheid in de slavernijdiscussie'.

Het Bloedplakkaat van 1550

Sluitstuk van de antiketterijwetgeving

In 1550 werd het Eeuwig Edict uitgevaardigd door Karel V. Wat bedoeld was om maatschappelijke rust en eenheid in het rijk te krijgen, werd juist een bron van onrust en tweespalt. Wat ging er vooraf aan dit Bloedplakkaat?

Kleio gaat wat dieper in op de Verplichte Historische Voorbeelden. Met behulp van deze achtergrond-informatie kunt u uw leerlingen nog beter voorbereiden op de examenstof. Een serie om te bewaren dus. Dit artikel geeft achtergrondinformatie bij het verplichte voorbeeld *Instelling van de Bloedplakaten (1550)*.

Hans Vermeer is
redacteur van Kleio.

De mensen kregen het – bijna letterlijk – Spaans benauwd omdat men algemeen geloof hechtte aan (met name) calvinistische propaganda die beweerde dat de Spaanse inquisitie zou worden ingezet in de Nederlanden. De titel van de ets luidt 'Verscheiden wijzen van pijniging, bij de inquisitie gebruikelijk', achttiende eeuw, auteur onbekend.

Het Eeuwig Edict uit 1550 was het beruchte sluitstuk van de antiketterijwetgeving van Karel v. Voorafgaand aan deze verordening waren al tientallen plakaten verschenen waarin steeds meer activiteiten als ketteren werden aangeguid en waarin de daaraan gekoppelde straffen steeds zwaarder werden. Toch brachten die plakaten in de samenleving over het algemeen alleen wat rimpelingen teweeg en konden de plaatselijke overheden hun burgers over het algemeen redelijk goed afschermen tegen deze pogingen van de centrale overheid de rechterlijke macht naar zich toe te trekken.

Bloedbad

Maar dat veranderde in één klap met de uitvaardiging van het Eeuwig Edict. Daarin werd het fundament onder de beschermende rol van de plaatselijke overheden weggeslagen. En daardoor wist iedereen – zowel burgers als overheden – dat de naleving van dit edict zou gaan leiden tot een enorm bloedbad

onder de bevolking. En daarmee was de benaming voor deze verordening in de volksmond snel gevonden: het Bloedplakkaat.

Het Edict van Worms uit 1521 (waarin Luther in de rijksban werd gedaan) is het eerste plakkaat waarin het lutherse gedachtegoed werd veroordeeld. De verordening verbood het drukken en verspreiden van alle niet-orthodox katholieke geschriften en gaf opdracht dergelijke geschriften te verbranden. De straf op bezit of verspreiding van die geschriften bestond meestal uit een geldboete. Maar die veroordeling van het lutherse gedachtegoed was aanvankelijk alleen bekend bij de bovenlaag van de samenleving. Om ervoor te zorgen dat dit bekend werd in alle geledingen moesten er dus voorbeelden gesteld worden.

Die volgden een jaar later in Brussel, Antwerpen en Gent. Dat het oog van Karel v daarbij op Antwerpen viel, was te verwachten. Het was de machtigste handelsstad binnen zijn rijk met internationale contacten dankzij handelshuizen en banken. Maar daardoor ook een gedroomd toevluchtsoord voor mensen met lutherse of andere protestantse sympathieën. Op 13 juli 1521 verzamelde de burgerij zich op de Grote Markt van de stad om getuige te zijn van een van de eerste boekverbrandingen. Voor de notabelen was een tribune opgericht en de ambachtslieden hadden goed uitzicht op het gebeuren vanuit hun gildehuizen langs het plein. Zij zagen hoe de stadsbeul, nadat de tekst van de verordening was voorgelezen, het vuur stak in de houten stellage waarop honderden lutherse geschriften waren opgestapeld.

De gevoelens van de toeschouwers zullen waarschijnlijk zeer gemengd zijn geweest. Voor veel toehoorders was dit misschien de eerste keer dat zij hoorden dat lutherse denkbeelden als ketteren werden beschouwd. Anderen zullen niet begrepen hebben waarom het plakkaat zich niet richtte tegen de kwalijke praktijken van de katholieke kerk zelf, zoals de aflatenhandel. Maar de meesten zullen gewoon gedacht hebben dat het zo'n vaart niet zou lopen.

Landjuwelen

Het liep aanvankelijk inderdaad niet zo'n vaart, ondanks het feit dat de plakaten steeds strikter en strenger werden. Was de doodstraf voor afgedwaalde geestelijken al vanaf 1523 een feit, vanaf

1529 werd die ook opgelegd aan niet-geestelijken. Een plakkaat uit 1531 bepaalde dat drukkers en schrijvers die zich niet aan de verordening hielden, konden rekenen op een brandmerk, een afgehakte hand of uitgestoken oog. In 1535 verscheen het meest extreme plakkaat tot dan toe, waarin bepaald werd dat alle anabaptisten ter dood moesten worden gebracht. Toch leidde dit plakkaat tot relatief weinig ophef – onder katholieken noch onder lutheranen – wat een gevolg was van de neergeslagen opstand van anabaptisten onder Jan van Leiden in Münster in het jaar daarvoor. In 1546 werd in een plakkaat een index van verboden boeken uitgevaardigd, opgesteld door de Universiteit van Leuven. Maar al die plakkaaten hadden niet het effect dat Karel v voor ogen had, namelijk totale uitroeiing van het protestantisme en het in ere herstellen van het orthodox katholieke geloof als bindmiddel van de samenleving in zijn rijk. Hij ergerde zich aan de vaak onuitgesproken sympathie onder delen van de bevolking voor het lutherse gedachtegoed. Die sympathie werd soms ook openlijk geëtaleerd, zoals blijkt uit de optredens van stedelijke rederijkerskamers. In die kamers hadden burgers uit de bovenlaag zich verzameld om in hun vrije tijd gedichten en toneelstukken te schrijven en op te voeren. Regelmatig werden er zogenaamde ‘landjuwelen’ gehouden: groots opgezette wedstrijden tussen rederijkerskamers uit verschillende steden waarbij elke kamer een stuk opvoerde dat gebaseerd was op een bepaalde spreuk of vraagstelling. In 1539 won de Antwerpse kamer De Violieren het landjuweel in Gent. Het stuk van De Violieren gaf een correct katholiek antwoord op de vraagstelling. Maar in de stukken van andere kamers kwamen ook protestantse antwoorden naar voren. Om problemen met de overheid voor te zijn, besliste het stads-

bestuur van Antwerpen daarom dat De Violieren vijftig jaar lang geen landjuweel in hun stad mochten organiseren.

Rechtszaak

In tegenstelling tot het algemene beeld was de inquisitie veel minder bloeddorstig dan tot voor kort werd gedacht. Zo werd de rechtsgang rondom een verdachte zeer nauwkeurig omschreven: de inquisitie mocht tijdens de zittingen de verdachte ondervragen en een straf opleggen, maar alleen de wereldlijke macht mocht de straf uitvoeren (waardoor de inquisitie altijd kon volhouden dat ze geen bloed aan de handen had).

Het doel van de inquisitie was niet om zo veel mogelijk mensen de dood in te jagen, maar juist om zo veel mogelijk verdwaalde zielen te redden. Naar schatting zijn er tot 1575 ongeveer drieduizend protestanten gedood, waarvan twee derde behoorde tot de beweging van de anabaptisten. Een veelvoud daarvan moest wel verschijnen voor een inquisitierechtbank, maar kwam er zonder al te veel kleerscheuren vanaf, mits ze hun dwalingen herriepen en spijt betuigden. Alleen de mensen die tot het einde van hun rechtszaak, en zelfs na martelingen, halsstarrig vasthiel- den aan hun ideeën werden overgedragen aan de wereldlijke overheid en gedood.

In 1534 namen anabaptisten onder leiding van Jan van Leiden de stad Münster in en stichtten daar het zogenaamde Nieuwe Jeruzalem. De stad werd een jaar later heroverd door de plaatselijke bisschop. Aan de Sint-Lambertuskerk hangen nu nog de kooien waarin de lijken van enkele aanstichters werden getoond.

‘In tegenstelling tot het algemene beeld was de inquisitie veel minder bloeddorstig dan tot voor kort werd gedacht’

Een voorbeeld hiervan is de rechtszaak rondom de familie Thys in Mechelen in 1555. Twee broers, de moeder en een dochter uit dat gezin werden opgepakt wegens het aanhangen en verspreiden van ketters gedachtegoed. Er volgde een langdurig proces waarin de broers volhardden in hun opvattingen. Hun proces duurde maanden en de broers kregen volop de gelegenheid hun dwalingen te herroepen maar weigerden dat keer op keer. Ten slotte werden zij door de inquisitierechtbank in de kerkelijke ban gedaan, werd hen door de schout het burgerrecht afgenomen en eindigden ze op de brandstapel. Dat lot ontlieden moeder en dochter. Zij herriepen namelijk al snel na hun arrestatie hun opvattingen en betoonden zich berouwvol. Waarop de inquisitie hen weer genadevol opnam in de armen van de Moederkerk. Met als enige straf het verplicht bezoeken van de kerkdienst, enkele dagen leven op water en brood en het bijwonen van de Processie van het Allerheiligst Sacrament.

Dilemma

Karel v was voor de uitvoering van de opgelegde straffen dus sterk afhankelijk van de plaatselijke overheden. En juist die voelden niets voor een strenge ►

De Grote Markt in Mechelen, de executieplaats van de gebroeders Thys. Foto: Paul Hermans, 2012.

vervolg van hun burgers en beriepen zich op hun rechten en privileges. Die houding is begrijpelijk. Toen in 1542 Maarten van Rossem met een leger van vijftienduizend man voor de stadsmuren van Antwerpen verscheen, waren het vooral de burgers zelf die de muren bemanden. Zij stonden daar zij aan zij met de buitenlandse kooplieden en hun verwanten die hun kantoor in de stad hadden. Die kooplieden verwierven uit eigen middelen huurlingen om mede de muren te bemannen. En onder die burgers, kooplieden en huurlingen zullen zeker mannen hebben gestaan met protestantse sympathieën. Dit voorval toont het dilemma van elke plaatselijke overheid: moest je de eensgezindheid in je stad of streek op het spel zetten om een maatregel van de centrale overheid uit te voeren, een overheid waarop je in gevaarlijke tijden nauwelijks kon vertrouwen? Bovendien was het voor de notabelen van die overheden veel persoonlijker dan voor de centrale overheid in Brussel. Verschil in godsdienstige overtuigingen liep immers dwars door families, dwars door vrienden- en kennissenkringen en dwars door handelsrelaties. En het waren bovendien die burgers waaraan zij hun functie te danken hadden! Plaatselijke overheden beriepen zich daarom op hun privileges en spraken geen straffen uit of veel lagere

dan Karel v zou willen. Of zij verdwenen een tijd uit de stad om de rechtspraak dwars te zitten. Bovendien had een aangeklaagde altijd de mogelijkheid uit te wijken naar een ander land (meestal Engeland) of andere stad of streek. De Nederlanden bestonden immers uit vele streken en steden met verschillende rechten en privileges, waar het gemakkelijk onderduiken was.

Op scherp

Bij Karel v drong het door dat hij de sympathie voor protestants gedachtegoed in de hoofden van mensen niet kon uitroeien. Dus besloot hij de onwil van de plaatselijke overheden aan te pakken. En dat gebeurde in het Eeuwig Edict dat in 1550 werd uitgevaardigd. Dit plakkaat is eigenlijk weer een opsomming van al die feiten die als ketterij te boek stonden en de straffen die op de overtredingen stonden. Maar twee bepalingen in dit plakkaat waren nieuw en zetten plotseling de hele samenleving op scherp. De eerste bepaling was gericht aan de plaatselijke overheden. Zij werden gedwongen voortaan zonder dralen de straffen ten uitvoer te brengen die door de inquisitie werden opgelegd. Daarbij werd uitdrukkelijk vermeld dat eerder verleende privileges en gunstbrieven daarbij terzijde werden geschoven. Iedere notabele die dit weigerde of tegenwerkte, zou uit zijn ambt worden gezet en zijn bezittingen zouden verbeurd worden verklaard. Dit betekende concreet dat de bescherming van burgers door plaatselijke overheden helemaal wegviel.

‘Plaatselijke overheden beriepen zich op hun privileges en spraken geen straffen uit of veel lagere dan Karel V zou willen’

De tweede bepaling betrof de vestiging van nieuwe bewoners in een stad of streek. Voortaan was iedere nieuwkomer verplicht een bewijs te overleggen van zijn pastoor waarin die verklaarde dat de bezitter katholiek was. En dit betekende een einde aan de mogelijkheid tot uitwijken van een verdachte naar een andere stad of streek in de Nederlanden. Voortaan moest dus alles wat in de plakkaaten werd genoemd tot op de letter worden nageleefd. Dat betekende eigenlijk het opleggen van de doodstraf bij elke activiteit die met ketterij te maken had, zoals het drukken en verspreiden van ketterse geschriften en spotprenten, het huisvesten van ketters en het bijwonen van ketterse bijeenkomsten. Het betekende de dood door onthoofding voor mannen, de dood door levend begraven worden voor vrouwen, de dood door het vuur voor mensen die halsstarrig vasthielden aan hun ketterse ideeën. Dat maakte dit plakkaat inderdaad tot een Bloedplakkaat. ■

Verder lezen

tinyurl.com/y7ryf7jj Op deze site staat het artikel ‘De inquisitierechtbank van Peter Titelmans in de zestiende eeuw in Vlaanderen’ (uit *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*). Anders dan de zwaarte van de titel doet vermoeden is het een zeer lezenswaardig stuk om een indruk te krijgen van de concrete aanpak van de inquisitie in de Nederlanden.

tinyurl.com/yblkbua0 Voor hen die meer willen weten over de rederijkerskamers.

tinyurl.com/y7552lsr Hier staat (tot in detail) het proces en de terechtstelling van de gebroeders Thys uit Mechelen beschreven.

tinyurl.com/ydd885zu Zin en onzin over de inquisitie.

tinyurl.com/yd2ylms8 Protestantse propaganda en spotprenten.

tinyurl.com/ycyk928b De werkwijze van de inquisitie onder Karel v.

De computer draagt een rok

Hidden Figures toont racisme en koudeoorlogsdenken

Het is 1961, je bent een van de briljantste wiskundigen bij de NASA en alleen dankzij jouw berekeningen zal astronaut John Glenn zijn ruimtereis overleven. Maar je wordt niet toegelaten bij de stafvergaderingen, je drinkt je koffie uit een aparte kan en je moet een paar honderd meter lopen naar het enige toilet dat je mag gebruiken. Of: je ontdekt als enige een defect in het hitteschild van de experimentele ruimtecapsule, maar je moet een rechtszaak aanspannen voor toelating tot de (witte) ingenieursopleiding. Want behalve vrouw ben je ook nog zwart.

Het zijn waargebeurde verhalen over enkele van de vele zwarte vrouwen die achter de schermen voor de NASA werkten, al is de Hollywood-versie wat aangedikt. Dat is in dit geval niet onoverkomelijk: de vrouwen waar de film om draait hebben in min of meer deze vorm hun pioniersrol vervuld en krijgen nu, na een halve eeuw te zijn genegeerd door de geschiedenis, het eerbetoon dat ze verdienen. Wat zij meemaakten aan vernederingen, wantrouwen en onderschatting was voor Afro-Amerikanen in gesegregeerde staten de dagelijkse realiteit: daar overdrijft de film niet. Wel zijn verschillende historische ervaringen en personen samengesmolten om het verhaal binnen twee uur te kunnen vertellen. Wat de boodschap ook helpt overbrengen is de verpletterende uitstraling van de hoofdrolspeelsters. Ze spelen de aanwezige witte mannen onverbiddelijk van het scherm.

Ruimterace

De film belicht, naast de segregatie én de positie van vrouwen in de jaren vijftig en zestig, ook de Amerikaanse inspanningen om de ruimterace tegen de Sovjet-Unie te winnen. In 1957 brachten de Russen hun Spoetnik 1 in een baan om de aarde, wat een schok teweegbracht in de Verenigde Staten, die het land tot dan toe als een technologisch onderontwikkelde dictatuur hadden beschouwd. Kort daarop volgde de ruimtereis van het hondje Laika in Spoetnik 2.

De Amerikanen trachtten in december 1957 tevergeefs hun kunstmaan in de ruimte te brengen. Pas op 1 februari 1958 werd de eerste Amerikaanse satelliet, de Explorer 1, succesvol gelanceerd. Drie jaar later stal de Rus Joeri Gagarin de show als eerste mens in de ruimte; hij maakte één baan om de aarde. De Amerikanen lanceerden pas in 1962 John Glenn die drie banen voltooide.

Met de oprichting van de NASA in 1958 en de enorme investeringen in bètawetenschap en techniek kreeg de Koude Oorlog een nieuwe dimensie. Bij de ruimtevaartorganisatie kwamen in korte tijd veel goedbe-

Nicole van der Steen
is redacteur van Kleio.

taalde banen voor vrouwelijke wiskundigen beschikbaar, die tot dan met hun talent hooguit (voor een veel lager salaris) voor de klas terechtkonden. De vrouwen werden aangesteld als 'rekenaars' ('computers') en in aparte zalen ondergebracht, waar ze het noodzakelijke, maar tijdrovende werk deden waar de mannelijke wiskundigen en ingenieurs op neerkeken. Bij gebrek aan digitale middelen werden de banen die de eerste astronauten in de ruimte zouden afleggen met potlood en papier uitgerekend. Ook toen de eerste IBM-computers werden ingezet, bleven de vrouwen onmisbaar: handwerk was de norm geworden en de prestaties van het technologische wonder werden aanvankelijk nog uitgebreid nagerekend. President Roosevelt had tijdens de Tweede Wereldoorlog al bepaald dat ook Afro-Amerikanen moesten worden ingezet bij de oorlogsinspanningen, wat als een maatschappelijke revolutie gold. In die lijn was het vanzelfsprekend dat tijdens de Koude Oorlog zwarte vrouwen hun plicht tegenover het vaderland konden vervullen. Veel minder vanzelfsprekend was het deze vrouwen dan ook als Amerikanen te behandelen: er was op het terrein van de National Advisory Committee for Aeronautics, de voorganger van de NASA, een aparte vleugel waar de gekleurde werknemers werden ondergebracht. Daarmee komen we ►

Voor de komst van de elektronische computer verwees de term naar iemand die met de hand wiskundige berekeningen deed. Deze vrouw doet dat werk voor de NASA. Foto: NASA Langley Research Center.

Bruikbare scènes

■ Het verdient aanbeveling de gehele film te zien, alleen al om de scherpe randjes van alle karakters en de assertiviteit en groeiende onvrede van de dames. Bovendien is de hele film doordrenkt van racisme, onderschatting van vrouwen en koudeoorlogsdenken.

Als daar geen tijd voor is:

■ De scène waarin de carpoolende dames autopech hebben en door een politieagent worden aangesproken spreekt boekdelen over de mentaliteit in het Zuiden: 02.50-06.51.

■ Zo ook de eerste scènes waarin hun werk bij de NASA wordt geïntroduceerd (de gekleurde vrouwen werken in een kelder!): 10.55-26.05.

■ John Glenn schudt ook de gekleurde rekenaars de hand, maar Katherine krijgt haar eigen koffiekkan én behaalt haar eerste triomf: 36.08-44.15.

■ Dorothy krijgt de IBM-computer wél aan de praat en Katherine, terug van de wc 800 meter verderop, zegt eindelijk waar het op staat. Het 'colored'-toilet wordt opgeheven: 56.29-1.01.55.

■ Mary dwingt in een rechtszaak toegang tot de ingenieursopleiding af. Verzonnen, maar leuk: 01.07.44-01.10.23.

■ Fricie tussen Paul Stafford en Katherine, Al Harrison als 'witte redder': 01.10.26-01.22.47.

■ Katherine wordt vervangen door de IBM-computer, maar blijkt bij de lancering van John Glenn hard nodig om het resultaat na te rekenen. Haar coördinaten blijken precies te kloppen: 01.34.06-01.51.40.

Space Task Group overgeplaatst. Daar was ze al in 1960 coauteur van een onderzoeksrapport, de eerste keer dat een vrouw bij NASA/NASA die eer toeviel: het was vrouwen niet toegestaan hun naam te verbinden aan het belangrijke werk dat ze deden. In de film doet Katherine vrijwel al het onderzoek voor de arrogante Paul Stafford, die keer op keer haar naam van het voorblad laat verwijderen.

'Colored' koffiekkan

Dat Katherine in de film haar koffie niet uit de 'whites only' koffieketel mag tappen, maar haar eigen 'colored' koffiekkan krijgt, is hoogstwaarschijnlijk fictie. De gênante scène legt echter wel de vinger op de zere plek: de bizarre foto's van de gescheiden drinkfonteinjes en toegangsdeuren zijn overbekend. Katherine moet in de film honderden meters rennen van de East Side, waar ze als enige zwarte vrouw tussen de witte mannen werkt, naar het 'zwarte' toilet in de West Area (die in de film dus nog bestaat). Als haar baas erachter komt dat ze daarom steeds een halfuur verdwenen is, slaat hij hoogstpersoonlijk het bordje 'colored bathroom' kapot. Binnen de historische East Side was wel degelijk een toilet voor gekleurde vrouwen, een eind verderop, maar Katherine was daar in eerste instantie niet van op de hoogte en gebruikte het witte toilet. Toen daarover geklaagd werd, trok ze zich daar niets van aan. In een interview vertelde ze dat ze zich wel van de segregatie bewust was, maar die niet echt voelde: iedereen deed zijn of haar werk en dat was het enige wat telde. Het was voor haar vooral belangrijk te werken met bijzonder slimme mensen, zoals zichzelf.

In de film is John Glenn de enige die de gekleurde dames als gelijken benadert. Vlak voor de lancering, als de IBM-computer een fout bij de berekening van zijn terugkeerbaan lijkt te hebben gemaakt, weigert hij te vertrekken voordat Katherine de berekening heeft overgedaan (hij noemt haar nadrukkelijk 'the smart one', zonder verwijzing naar haar kleur). De gierende haast waarmee zij aan het rekenen slaat brengt Hollywood-spanning in de film. De echte Katherine rekende inderdaad op Glenns verzoek de uitkomst van de computer na, maar kreeg daar een paar dagen de tijd voor. Katherine blijft in de

Boven: Scène uit *Hidden Figures*. Rechts: Mary Jackson bereikte de hoogste ingenieurstitel bij de NASA en zette zich daar nog tot 1985 in voor de positie van vrouwelijke wetenschappers. Foto: NASA Langley Research Center.

bij de historische werkelijkheid als tegenhanger van de situatie in de film: voor een goed begrip van de bedrijfscultuur bij een overheidsinstantie als de NASA en de karakters van de hoofdpersonen moeten hier wat feiten van fictie worden gescheiden. In de film zijn ontwikkelingen die meer dan tien jaar in beslag namen samengeperst in ongeveer twee jaar. Bij de oprichting van de NASA werd de 'zwarte' vleugel opgeheven en werkten witte en gekleurde mannen en vrouwen samen in één ruimte. Dorothy Vaughan was al in 1949 de officiële opzichter van de gekleurde vrouwenafdeling en verhuisde in die functie mee; in de film levert ze nog in 1961 strijd om officieel benoemd (en betaald) te worden. Mary Jackson kreeg zonder rechtszaak toegang tot de ingenieursopleiding, gewoon door de gemeente daarom te vragen, en werd al in 1958 de eerste gekleurde vrouwelijke ingenieur van de NASA. Katherine Johnson werkte al in 1953 in de Flight Research Division en werd in 1958 naar de nieuwe

echte wereld overigens vrijwel blank, en is – zoals in Hollywood-films over slavernij en de burgerrechtenbeweging gebruikelijk is om de boodschap over te brengen – in de film een tintje donkerder. Dat doet overigens niets af aan het gegeven dat ze met haar lichte huid wel degelijk als ‘zwart’ werd gezien en behandeld.

Nog afgezien van de rassenkwestie wordt in de film benadrukt hoe weinig waardering vrouwen kregen voor het onmisbare werk dat zij bij de NASA verrichtten. Zij worden bijna als een aparte diersoort behandeld: er zijn bijvoorbeeld kledingcodes waar ze zich aan moeten houden. Tekenend is de scène waar de witte vrouwelijke opzichter Katherine vertelt dat ze als sieraad slechts één parelsnoer mag dragen: een luxe die zij zich als onderbetaalde kleurling niet kan permitteren. Hoofdingenieur Paul Stafford, zichtbaar jaloers op het onnavolgbare brein van zijn gekleurde collega, wil niet dat ze in de stafvergadering haar berekeningen toelicht, omdat er ‘geen protocol voor vrouwen’ is.

De rol van Al Harrison (Kevin Costner), leidinggevende van de Space Task Group waar Katherine komt te werken, ontlokte forse kritiek. In dit fictieve personage zijn verschillende historische personen verenigd, maar de scènes waar hij het bordje boven het toilet kapotslaat, waarin hij beslist dat Katherine de vergadering van de NASA-staf mag bijwonen en waarin hij haar toelaat in de control room zijn volledig verzonnen. De echte Katherine moet beduidend stoïcijnser en assertiever zijn geweest dan de wat schuchtere dame in de film, die lang met zich laat sullen. Ze verschaftte zichzelf toegang tot de stafvergaderingen door te blijven benadrukken dat zij al het werk had gedaan en dat dus verdiende. Ze was dan ook wel wat gewend: op haar tiende ging ze naar de middelbare school, waar ze al op haar veertiende haar diploma haalde. Ze studeerde op haar achttiende summa cum laude af in wiskunde en Frans en was later de eerste Afro-Amerikaanse vrouw die werd toegelaten tot de West Virginia University, na de uitspraak van het Hoogerechtshof die staten verplichtte ook zwarte studenten hoger onderwijs te bieden.

Witte redder

Met Harrison wordt volgens critici de ‘witte redder’ weer eens van stal gehaald, een euvel waar veel goedbedoelende films over slavernij en burgerrechten aan lijden. Deze figuur zou vooral opduiken om de witte kijkers het gevoel te geven dat zij in elk geval niet bij de groep horen die destijds de slechteriken waren. Over de noodzaak van deze feelgood-scènes in een historische film barstte een hevige discussie los: de maker had er naar eigen zeggen geen bijzondere bedoelingen mee, maar ‘zolang voor de marktwaarde van films over gekleurde mensen nog “witte redders” nodig zijn, heeft Hollywood nog een lange weg te gaan’ (Zeba Blay in *The Huffington Post*).

De drie vrouwen die in de film een hoofdrol vervullen hadden lange carrières bij de NASA. Katherine Johnson verzorgde voor de missies van Apollo 11 en 13 de onmisbare berekeningen van de terugkeerbanen en werkte mee aan het Space Shuttle-programma. Dorothy Vaughan, die op haar negentiende afstudeerde in wiskunde, werkte nog tot in de jaren zeventig als computerspecialist bij de NASA en leerde er vrouwen programmeren. Ze overleed in 2008, achtennegentig jaar oud. Mary Jackson bereikte de hoogste ingenieurstitel bij de NASA en zette zich daar nog tot 1985 in voor de positie van vrouwelijke wetenschappers. Ze overleed in 2005. Katherine, geboren in 1918, leeft nog. In 2015 is haar door president Obama de Presidential Medal of Freedom uitgereikt, waarna in 2016 de Katherine G. Johnson Computational Research Facility, een onderdeel van de NASA, naar haar werd vernoemd. Opvallend is dat pas onder Obama de bijzondere rol van deze gekleurde vrouw in de naoorlogse Amerikaanse geschiedenis officieel werd erkend.

Katherine Johnson verzorgde voor de missies van Apollo 11 en 13 de onmisbare berekeningen van de terugkeerbanen en werkte mee aan het Space Shuttle-programma. Foto: NASA.

Verder kijken en lezen

De extra's op de dvd geven informatie over de historische achtergronden van de film.

Ook op de website van de NASA zijn bronnen te vinden rond de film, zoals biografieën van de vrouwelijke hoofdpersonen. www.nasa.gov/modernfigures.

De film is gebaseerd op het gelijknamige, non-fictieboek van Margot Lee Shetterly: *Hidden Figures: The Story of the African-American Women Who Helped Win the Space Race* (William Morrow/HarperCollins 2016). Shetterly is oprichter van The Human Computer Project (2013) dat tot doel heeft het werk van alle vrouwelijke rekenaars en wiskundigen bij NACA/NASA te onderzoeken en archiveren.

Opscheppen met tafelzilver

Vaderlandslievendheid in de Republiek

In de zeventiende eeuw ontstond in de Republiek een Nederlandse identiteit, onder andere door zich af te zetten tegen de vijanden Engeland en Spanje. Ambitieuze vlagofficieren zetten alles op alles om hun verdiensten voor het vaderland voor het voetlicht te krijgen.

Gijs Rommelse is docent geschiedenis aan het Haarlemmermeer Lyceum in Hoofddorp. Dit artikel vloeit voort uit het Dr. Ernst Crone Fellowship dat hij in het academische jaar 2016-2017 aan het Scheepvaartmuseum in Amsterdam bekleedde.

Het was een van de meest dramatische gebeurtenissen uit de Vierdaagse Zeeslag van juni 1666, de overgave op de derde dag van *HMS Royal Prince*, het vlaggenschip van luitenant-admiraal Sir George Ayscue. Tijdens de tactische terugtocht van de moegestreden Engelse vloot naar de monding van de Theems was het kapitale oorlogsschip met zijn tweeënnegentig kanonnen muurvast komen te zitten op de Galloper Sands. Hierdoor was het een heel makkelijk doelwit geworden voor Nederlandse aanvallen.

Vlammendood

Toen het schip was omringd door Nederlandse branders – oude sloopschepen volgepropt met brandbaar materiaal – was de bemanning in paniek geraakt. Met het horrorbeeld van een vlammendood voor ogen hadden de mannen, zeer tegen de zin van Ayscue, de vlag gestreken ter overgave. Voor een voldongen feit gesteld had Ayscue vervolgens voor de meest eervolle uitweg gekozen: zijn schip formeel aan luitenant-admiraal Cornelis Tromp overgeven.

Tromp, die op dat moment zijn vlag voerde op de *Gouda*, was zeer in zijn nopjes met deze prijs, die hem immers veel prestige en een fortuin aan buitgeld zou gaan opleveren. Maar de geldelijke beloning werd hem vervolgens door de neus geboord toen Michiel de Ruyter als opperbevelhebber van de Nederlandse vloot besloot de *HMS Royal Prince* alsnog te laten afbranden, omdat de beschadiging aan het roer het schip kreupel maakte en het daarom zou kunnen worden terugveroverd door de Engelsen. Hoewel deze stap volledig conform de instructies van de Staten-Generaal was, zou Tromp een wrok blijven koesteren ten opzichte van De Ruyter en zou hij nog vijftien jaar lang de verantwoordelijke instanties bestoken met petitie voor schadevergoeding. Helaas voor hem kreeg hij nul op het rekest. Tromp was zijn buitgeld dus kwijt dankzij De Ruyters voorzichtige beleid, maar dat betekende zeker niet dat de overgave van de *Royal Prince* voor hem nu alle waarde had verloren. De gebeurtenissen op de Galloper Sands konden hem ook op een andere manier aanmerkelijk voordeel opleveren, namelijk door zijn militaire en maatschappelijke prestige te vergroten en zo zijn aanspraken op het opperbevelhebberschap van de staatse vloot kracht bij te zetten. Cornelis Tromp vond zichzelf hiervoor uitermate geschikt, maar bovenal achtte hij zichzelf voorbeschikt aangezien zijn legendarische vader Maarten Harpertszoon Tromp tussen 1639 en diens sneuvelen in

1653 dezelfde functie met groot succes had vervuld. Door de verovering van de *Royal Prince* en het gevangennemen van Ayscue op multimediale wijze voor het voetlicht te laten brengen, probeerde Tromp zijn gehate concurrent De Ruyter de loef af te steken. Tromp liet zijn grootste wapenfeiten door gereputeerde schilders in olieverf vereeuwigen, terwijl zijn politieke medestanders zijn maritieme successen benadrukten middels pamfletten, liederen en gedichten.

Het is hierbij relevant te weten dat De Ruyter nauwe banden onderhield met Johan en Cornelis de Witt, en vanwege zijn militaire charisma feitelijk een van de belangrijkste steunpilaren onder het regime van de Ware Vrijheid was, terwijl Cornelis Tromp een van de prominente aanhangers was van de jonge prins Willem III. De strijd om het opperbevelhebberschap van de vloot vormde daarom onderdeel van de bredere partijstrijd tussen staatsgezinden en orangisten. Overigens was Tromp zeker niet de enige vlagofficier die via kunst en andere herinneringsobjecten rivaliseerde; de meeste anderen deden dit ook, zij het niet zo fanatiek als hij. ►

Schilderij van Willem van der Velde van de overgave van de *Royal Prince* in 1666. Bron: Rijksmuseum.

Een portret van Cornelis Tromp waarop hij is afgebeeld als Romein. In de zeventiende eeuw stond de Romein synoniem voor een moedige krijger. De sympathieën van Tromp voor Willem III zijn uitgebeeld in zijn oranje mantel. Geschilderd door Abraham Willaerts tussen 1650 en 1692. Bron: Rijksmuseum.

Oorsprongsmythe

Het ideologische concept waarbinnen deze concurrentieslag tussen ambitieuze officieren plaatsvond was 'de Nederlandse identiteit'. Dankzij het werk van historici als Alistair Duke, Judith Pollmann en Jasper van der Steen bestaat er thans een soort consensus over het ontstaan tijdens de Opstand van een Noord-Nederlandse identiteit. In de nieuwe Republiek ontwikkelde zich een 'common narrative' waarin 'de' Nederlander werd voorgesteld als een oprechte liefhebber van de vrijheid die uiteindelijk altijd bereid was goed en bloed te offeren in de gerechtvaardigde strijd tegen buitenlandse onderdrukking. De propaganda van Willem van Oranje en zijn medestanders, en de traumatische en heroïsche ervaringen opgedaan tijdens de strijd tegen Alva leverden de belangrijkste bestanddelen van dit gemeenschappelijke verhaal. Legitimiteit vond men ook in de zogenaamde Bataafse Opstand van 69-70 na Christus, die door toedoen van auteurs als Grotius, Vondel en P.C. Hooft en kunstenaars als Rembrandt en Ferdinand Bol verwerd tot de Nederlandse oorsprongsmythe. Een ander belangrijk mechanisme in het ontstaan van de nieuwe Nederlandse identiteit was de stereotypering van 'de ander' en nauw daarmee verweven het spiegelen van 'de zelf' aan de positieve of negatieve karaktereigenschappen van die ander. De Spaanse en later Engelse tegenstander was slecht, tiranniek, onbetrouwbaar of ongeloofig,

en dus was de Nederlander goed, vrijheidlievend, betrouwbaar en vroom.

Natuurlijk was de Republiek een los cluster van zeven samenwerkende gewesten die ieder de eigen belangen en de eigen autonomie angstvallig beschermde. En binnen die gewesten was de politieke macht eveneens decentraal geregeld. Dit impliceerde dat lokale en regionale identiteiten tijdens en na de Opstand niets aan relevantie inboetten. Wel veranderde de inhoud van deze identiteiten, aangezien ze onderdeel gingen vormen van de overkoepelende Nederlandse identiteit. Iemand kon nu dus tegelijkertijd Amsterdamer, Hollander en Nederlander zijn, waarbij een bepaalde politieke, sociale en economische context bepaalde welke van deze identiteiten op een bepaald moment het meest op de voorgrond trad. Het nationale politieke discours speelde zich af binnen de context van deze gedeelde vaderlandse identiteit. Concreet betekende dit dat in de Staten-Generaal lokale en gewestelijke belangen werden gepresenteerd als zaken van nationaal belang. Om in het sociale verkeer geloofwaardig voor de dag te komen en invloed uit te kunnen oefenen was het cruciaal deel uit te maken van de vaderlandse sfeer. Concreet betekende dit dat individuen, groepen, steden en gewesten voortdurend claimden van oudsher onderdeel te vormen van de Republiek en de vaderlandse zaak van ganser harte te zijn toegedaan. Binnen deze vaderlandse sfeer was ook concurrentie mogelijk. Om de politieke invloed van de stad Amsterdam te schaden, beschimpten andere Hollandse steden bijvoorbeeld van tijd tot tijd haar relatief late overgang naar het juiste kamp in 1578. Amsterdam trachtte deze kritiek vervolgens te neutraliseren door vooral haar eigen verdiensten voor de vaderlandse zaak te benadrukken, zoals de doorslaggevende rol die een Amsterdams eskader had gespeeld tijdens de Slag bij Gibraltar van 1607.

Tafelzilver

De wedijver tussen ambitieuze vlagofficieren verliep al niet anders. De schilderijen in hun woonhuis waren mede bedoeld bezoekers te overtuigen van hun verdiensten voor het vaderland. De trofeeën die zij bewaarden dienden datzelfde doel. Zo had het tafelzilver van Ayscue een prominente plaats gekregen in het huis van schout-bij-nacht Isaac Sweers, die er trots zijn eigen familiewapen in had laten graveren. Cornelis Tromp was uiteraard bijzonder jaloers op het politiek-maatschappelijke kapitaal dat bezit voorstelde. En ook de vijf admiraliteiten rivaliseerden binnen de context van de vaderlandse sfeer. Middels kostbare schilderijen, buitgemaakte vlaggen en andere souvenirs etaleerden zij de doorslaggevende bijdrage van de eigen eskaders aan de gemeenschappelijke strijd tegen Spanje en later

tegen Engeland. Soms werd ook de ondergeschikte bijdrage van een concurrerende admiraliteit direct bekritiseerd. Inzet hierbij was natuurlijk het bestaansrecht van de eigen instelling. De concurrentieslag om de vaderlandse sfeer creëerde een markt die sommige kunstenaars verleidde zich in het genre te specialiseren. De bekendste schilders van zeeslagen waren vader en zoon Willem van de Velde. De eerste was zelf zeeman geweest en legde zich na zijn varende jaren toe op zeegezichten. Als een soort 'embedded journalist' voer hij met de staatse vloot mee tijdens campagnes om vervolgens vanuit een sloep series schetsen te maken van de gebeurtenissen om zich heen. Op sommige van de naar de schetsen gemaakte schilderijen staat hij zelf als ooggetuige afgebeeld. Van de Velde de Oude was ook aanwezig tijdens de Vierdaagse Zeeslag van 1666 en produceerde hierbij in hoog tempo tekeningen. In de jaren daarna ontving de firma tientallen opdrachten voor schilderijen over deze slag. Meestal kostten deze enkele honderden guldens per stuk.

'De schilderijen in hun woonhuis waren mede bedoeld bezoekers te overtuigen van hun verdiensten voor het vaderland'

Er zijn meerdere redenen aan te wijzen voor het succes van de Van de Veldes. De economie van Holland, Zeeland en Friesland draaide groten-deels om de handel ter zee en de visserij. Natuurlijk identificeerden veel mensen zich daarom met de zeevaart en had men veel belangstelling voor het wel en wee van de staatse vloot. De verbondenheid met de zee en de oorlog ter zee maakte dus een belangrijk deel uit van deze gewestelijke identiteiten. Het is dan ook begrijpelijk dat het zeegezicht zich vanaf de late zestiende eeuw kon ontwikkelen tot een breed gewaardeerd genre met eigen specialisten. De marineschilderijen waren daarbinnen weer een subgenre. De Van de Veldes waren erkende meesters die het genre naar een hoger esthetisch plan wisten te tillen en daarmee alom bewondering afdwongen. Maar misschien nog wel zwaarder woog hun inzicht in de ideologische mogelijkheden van hun producten. Vader en zoon begrepen heel goed dat het de clientèle er met de investering in hun schilderijen om te doen was de eigen plaats binnen de vaderlandse sfeer op te eisen. In overleg met hun klanten kozen zij de beeldtaal die de ideologische boodschap het krachtigst voor het voetlicht bracht. Een goed voorbeeld van deze expertise was het bij dit artikel afgebeelde schilderij van de overgave van *HMS Royal Prince*. Het werd rond 1670 geproduceerd door Willem van de Velde de Jonge

en is nu te zien in het Rijksmuseum. Links zien we het zwaar gehavende Engelse schip, met grote gaten in de zeilen en de witte eskadervlaggen halfstok en impotent naar beneden bungelend. Vlaggen golden voor de kijker als synoniem voor de soevereiniteit, de levensvatbaarheid en het zelfvertrouwen van de staat. De slap hangende vlaggen van het Engelse schip kunnen dus geïnterpreteerd worden als een regelrechte belediging van de Engelse staat en koning en een directe oppositie tegen de Engelse aanspraken op de 'sovereignty of the seas'. Rechts op het schilderij zien we Tromps *Gouda*. Het schip is nauwelijks beschadigd en de Nederlandse vlaggen wapperen fier in de toppen van de masten. Het contrast met het lamme Engelse schip versterkt voor de kijker het beeld van het Nederlandse zelfvertrouwen en van de blijvende levensvatbaar en kracht van de onafhankelijke Republiek.

Ideologische beeldtaal

Het politieke belang van dergelijke ideologische beeldtaal was elders al niet minder groot. De Engelse koning Charles II en zijn broer James, die *Lord High Admiral* was, bewonderden de esthetische kwaliteit van het werk van vader en zoon Van de Velde, en doorzagen heel goed de propagandistische waarde van hun schilderijen. Aangezien Charles en James zich in sterke mate met de *Royal Navy* associeerden en hun machtspositie in belangrijke mate baseerden op de kracht van hun vloot, was er hen veel aan gelegen de Nederlandse firma naar Engeland te halen. Toen in 1672 de Nederlandse politieke constellatie op instorten stond en de kans op goede opdrachten dus verkeken leek, verhuisde de familie Van de Velde naar Greenwich, bij Londen. Voortaan dienden hun schilderijen de legitimiteit van het Engelse koningshuis en politiek-maatschappelijke belangen van de Engelse aristocratie. Het bleek dus wel dat de eer van andere vaderlanden op exact dezelfde wijze te gelde kon worden gemaakt als die van de Nederlandse Republiek. ■

Het tafelzilver van luitenant-admiraal Sir George Ayscue van het schip *Royal Prince*. Na de overgave van het schip kwam het tafelzilver terecht bij schout-bij-nacht Isaac Sweers, die er zijn eigen familiewapen in liet graveren. Bron: Rijksmuseum.

Geven speelfilms een historisch juist beeld?

Bestudeer scènes in de klas

In hoeverre komen historische speelfilms overeen met de gang van zaken zoals die in werkelijkheid heeft plaatsgevonden? Kim Sommer keek in haar profielwerkstuk naar historische authenticiteit. Zo kon ze achterhalen of film een geschikt medium is om geschiedenis te documenteren. Om het onderzoeksveld te verkleinen heeft ze gekozen voor twee Hollywood-films over de Vietnamoorlog, te weten Francis Ford Coppola's *Apocalypse Now* en Stanley Kubricks *Full Metal Jacket*.

Kim Sommer heeft in 2017 haar vwo-diploma gehaald en studeert nu film- en literatuurwetenschappen aan Universiteit Leiden.

Er zijn diverse theorieën van historici en filmtheoretici over de waarde van speelfilms als historisch documentatiemiddel. Er is een heus debat gaande tussen voor- en tegenstanders van het medium film als middel om geschiedenis te verbeelden of te beschrijven. Enerzijds zeggen conventionele historici doorgaans dat het geschreven woord simpelweg betrouwbaarder is en dat films gevoeliger zijn voor manipulatie. Anderzijds stellen voorstanders van films dat dit moderne medium historici juist in staat stelt om relevante boodschappen naar een groter publiek te brengen. Ze benadrukken nog meer positieve aspecten van het medium film, maar maken wel de kanttekening dat films op een fundamenteel andere manier moeten worden benaderd dan de klassieke geschreven geschiedkunde. Zij noemen deze visuele geschiedvertelling *historiophoty*, als tegenhanger van de originele historiografie.

Authenticiteitseisen

Onder deze postmoderne historici bestaat echter ook weer discussie. Waar sommige historici meer waarde hechten aan een historisch juiste verhaallijn en het gevoel dat hiermee bij de kijker wordt opgewekt, prioriteert de andere groep de daad-

werkelijke authenticiteit in films. Je zou kunnen stellen dat de ene stroming de narratieve structuur (de verhaaltechnische aspecten en het plot) van een film het meest zwaarwegend acht, terwijl de andere stroming meer belang hecht aan een authentieke cinematografie (de visuele aspecten). Twee van de voorstanders van deze *historiophoty*, Natalie Zemon Davis en Marnie Hughes-Warrington, hebben een aantal zogenaamde eisen geformuleerd waaraan een film dient te voldoen voordat deze volgens hen het predicaat 'historisch authentiek' mag dragen.¹ Aan de hand van hun opvattingen heb ik een framework opgesteld: een tabel waarin dit zo duidelijk mogelijk zichtbaar is gemaakt.² Om zowel de narratieve als cinematografische authenticiteit te kunnen analyseren heb ik gebruikgemaakt van zowel Warringtons *Six Filmic Sins*, die voornamelijk op narratologie toegespitst zijn, en Davis' authenticiteitseisen, die meer cinematografisch georiënteerd zijn. Behalve de tweedeling tussen narratologie en cinematografie is er nog een onderscheid te maken, namelijk tussen het micro- en macroniveau waarop een film authenticiteit aan de dag legt. Macroniveau betreft de grote lijnen van een film, terwijl het bij microniveau gaat om de details. Dit is ook in het framework aangegeven. Het feitelijke verloop van de Vietnamoorlog is zo realistisch en objectief mogelijk in kaart gebracht. Ook is gekeken in hoeverre narratologische en cinematografische middelen in het algemeen functioneren en hoe deze in films bij kunnen dragen aan authenticiteit. Om tot een conclusie over de authenticiteit van beide films te kunnen komen heb ik het framework voor zowel *Apocalypse Now* en *Full Metal Jacket* ingevuld.

Accuraat beeld

Concluderend valt op dat beide films op narratologisch vlak aan vrijwel geen enkele eis voldoen. Op het gebied van cinematografie zijn de films daarentegen een stuk authentiekere. Dat doet

vermoeden dat het antwoord op de vraag ‘Kan een historische film een authentiek beeld van de realiteit schetsen?’ simpelweg ‘nee’ is. Maar deze uitkomst is te oppervlakkig en gaat aan een aantal zaken voorbij.

Het is opvallend dat vrijwel alle eisen waaraan de films níét voldoen tot het macroniveau gerekend kunnen worden. De eisen waaraan de films wél voldoen behoren dan logischerwijs grotendeels tot het microniveau. Dit suggereert dat films in grote lijnen niet authentiek zijn, maar dat het wel degelijk mogelijk is authenticiteit op micro-niveau te bewerkstelligen. Hieruit kun je afleiden dat films op macroniveau geen authentiek beeld bieden, maar slechts een representatie van het verleden: subjectief en incompleet. Op micro-niveau kan een film echter tot op zekere hoogte wél authentiek zijn: wat betreft details, attributen en bepaalde narratologische aspecten kan een film een accuraat beeld van een situatie of periode schetsen.

Collectief geheugen

Films zijn in hun totaliteit dus niet authentiek. Een cruciaal punt is echter dat het medium film en de massamedia in het algemeen heel geschikte middelen zijn om (historisch) bewustzijn onder de bevolking te creëren. Beelden zoals deze in films naar voren gebracht worden, bepalen vaak grotendeels het collectieve geheugen van (een deel van) de samenleving. Films, zeker de *blockbusters* uit Hollywood, zijn aantrekkelijk voor een groot publiek en zijn zodoende in staat historische kennis en historisch besef onder de menigte aan te wakkeren. In die zin brengen de media misschien geen correct beeld voor wat betreft het feitelijke verloop van bepaalde gebeurtenissen, maar kan er wel een zeker gevoel – een zekere tijdgeest – worden overgebracht die dicht bij de werkelijkheid komt.

Film kan dus niet slechts op individueel niveau amusement brengen, maar functioneert ook op macroniveau: in de maatschappij is film een ►

Boven: Kim Sommer.
Linkerpagina: Scène uit *Full Metal Jacket*.
Onder: Scène uit *Apocalypse Now*.

1 Hughes-Warrington, M. (2007). 'History Goes to the Movies: Studying History on Film', Abingdon, Taylor & Francis Ltd; Davis, N.Z. (1988), *Any Resemblance to Persons Living or Dead: Film and the Challenge of Authenticity*, Princeton, Princeton University Press.

2 Zie www.vgnkleio.nl voor het werkblad met het framework.

Scènes

Full Metal Jacket

■ *Drill sergeant Hartman in Parris Island:* (tinyurl.com/p2x6b95)

Deze scène speelt zich af in het trainingskamp 'Parris Island', in South Carolina, waar een groep jonge rekruten door *drill sergeant* Hartman wordt klaargestoomd voor de strijd in Vietnam. Hartman is grof en treedt streng op. Deze scène laat dan ook goed zien hoe wreed en hard het er in Parris Island aan toeling.

■ *Interviews met rekruten:* (tinyurl.com/yc63zyz5)

Dit fragment bevat een aantal korte interviews met de soldaten die in de film worden gevolgd. Uit deze korte video komt duidelijk naar voren hoe divers de denkbeelden en gevoelens van de soldaten zijn en hoe zij aankijken tegen de oorlog en hun betrokkenheid hierin.

Apocalypse Now

■ *Openingsscène:* (tinyurl.com/y9sty4pv)

In deze eerste scène van *Apocalypse Now* ziet de kijker eerst een vredige jungle. Er lijkt niets aan de hand te zijn, totdat er een gele napalmwolk verschijnt, waarna de voorheen groene jungle door rode vlammen verzengd wordt. Vervolgens schakelt de camera over naar de hoofdpersoon, captain Willard. We zien hem dronken op zijn bed liggen en, onder andere via de voice-over, maken we kennis met de symptomen van het zogenaamde Vietnamsyndroom: de mentale schade die veel Amerikaanse soldaten aan de Vietnamoorlog overhielden.

■ *'Ride of the Valkyries':* (tinyurl.com/ydxy53lk)

In deze scène zijn we getuige van een bombardement op een Vietnamees dorp, terwijl een klassiek muziekstuk van Wagner door de speakers klinkt. Niet alleen wordt er vanuit Amerikaans perspectief gefilmd, er wordt ook nadruk gelegd op de gevolgen van een dergelijk bombardement voor de Vietnamese bevolking.

van de krachtigste middelen om een boodschap over te brengen of een bepaald sentiment los te maken. Film is tot veel meer in staat dan puur amusement tijdens een avondje bioscoop. Beide films schetsen kortom geen volledig authentiek beeld van de Vietnamoorlog. Hoewel er geen feitelijk beeld wordt geboden zoals de conventionele historiografie doet, laten *Apocalypse Now* en *Full Metal Jacket* wel degelijk de mogelijkheden van het medium film zien. Door het tonen van de beleving van historische personages waar de kijker zich mee kan identificeren, kan een beter historisch bewustzijn bij het publiek worden opgeroepen en kunnen discussies over geschiedenis op grote schaal in de maatschappij gevoerd worden. Een historische film kan bovendien op microniveau authentiek zijn en zodoende de tijdgeest van een bepaalde periode overbrengen. Films kunnen ons als publiek het verleden doen beleven ondanks het feit dat zij niet de alomvattendheid van het verleden geven. *Apocalypse Now* en *Full Metal Jacket* laten ons dan misschien in mindere mate geschiedenis leren, ze laten ons zeker de geschiedenis ervaren.

In de les

Dit onderzoek is goed bruikbaar in de geschiedenisles. Op het moment dat een onderwerp behandeld is, kunnen scènes uit een speelfilm getoond worden waarbij leerlingen kunnen bepalen of de scène historisch authentiek is. Het doel is dat leerlingen zich meer bewust worden van de betrouwbaarheid van films en wellicht met een andere blik naar films gaan kijken. Op deze manier leren leerlingen ook de waarde van audiovisuele bronnen te beoordelen, in plaats van enkel geschreven bronnen. Via de website van *Kleio* is een werkblad beschikbaar voor een les die past bij de hierboven genoemde films over de Vietnamoorlog. Voordat de leerlingen aan de slag kunnen, geeft u eerst een stukje uitleg aan de hand van dit artikel. U kunt vertellen over het debat dat plaatsvindt over de historische authenticiteit van films en wat daarbij belangrijke zaken zijn. Leerlingen kunnen vervolgens het beste samenwerken in tweetallen zodat overleg mogelijk is.

Tips voor andere films

Marie Antoinette - Sofia Coppola (2006)

Over de Franse Revolutie en het leven van Marie Antoinette.

Saving Private Ryan - Steven Spielberg (1998)

Over D-Day en de Tweede Wereldoorlog.

12 Years a Slave - Steve McQueen (2013)

Over slavernij en het leven op de plantages.

Bridge of Spies - Steven Spielberg (2015)

Over de spanningen gedurende de Koude Oorlog en het conflict omtrent Gary Powers.

Scène uit *Apocalypse Now*.

Gezien de complexiteit van de termen is deze opdracht met name geschikt voor de bovenbouw van het vwo, alhoewel een examenklas havo dit met wat meer toelichting ook zou kunnen doen. Na de uitleg over het debat geeft u elk tweetal een werkblad. U kunt dit samen met hen bekijken of de leerlingen het zelf laten bestuderen waarna ze vragen kunnen stellen. Dan introduceert u kort de scène die u gaat tonen (zie kader). Na het afspelen van de scène vullen de leerlingen samen het werkblad in. U kunt dit meteen na de eerste scène bespreken zodat ze begrijpen hoe het werkt. De andere scènes zou u ook achter elkaar kunnen afspelen zodat er na het bespreken van de afzonderlijke scènes meteen ingegaan kan worden op de eindconclusie.

Van de vier scènes is niet expliciet te zeggen welke het 'meest authentiek' is. Afhankelijk van de manier waarop er wordt beargumenteerd, kunnen verschillende conclusies worden getrokken. Wel zijn er een aantal opvallende punten die bij deze scènes benoemd kunnen worden. Zo valt in de *Parris Island*-scène vooral de authenticiteit van het acteergedrag op (punt drie van de cinematografie). Robert Lee Ermey, die in de film de rol van *drill sergeant* Hartman vertolkt, had in het werkelijke leven ook deze functie bij de Amerikaanse mariniers. Zo was hij in staat zijn eigen ervaringen in te zetten bij de productie van deze film. In de andere scène uit *Full Metal Jacket*, de interviews, is het zesde cinematografische punt – de 'multiple tellings' – interessant. Door verschillende rekruten te interviewen, wordt er letterlijk vanuit verschillende perspectieven gefilmd en op deze manier wordt getart met de zogenaamde 'enkelvoudige focalisatie'.

In de scènes uit *Apocalypse Now* is het voornamelijk de cinematografie die eruit springt. Beide scènes zijn bombastisch en theatraal. Dit sluit mooi aan bij het cinematografisch exces, het derde punt van de 'filmic sins'. De film roept de vraag op of het daadwerkelijke plot, of de executie

ervan, belangrijker is. Deze scènes suggereren in zekere zin dat de authentieke verhaallijn gebukt gaat onder de esthetische aspiraties van Coppola. Het werkblad is overigens ook toepasbaar op andere speelfilms, dus u kunt deze opdracht ook bij een ander onderwerp uitvoeren (zie het kader met filmtips). ■

Kim Sommer schreef dit artikel met advies van haar docent en *Kleio*-redacteur Lisa Oskamp.

Verder lezen

Verstraten, P. (2008), *Handboek Filmnarratologie*, Nijmegen, Uitgeverij Vantilt.

Rosenstone, R.A. (1986) 'History in Images/History in Words: Reflections on the Possibility of Really Putting History on Film (or What a Historian Begins to Think About When People Start Turning His Books Into Movies)', *The American Historical Review*, Vol. 93.

Toplin, R.B. (1988), 'The Filmmaker as Historian', *The American Historical Review*, Vol.93.

White, H. (1988). 'Historiography and Historiophoty', *American Historical Review*, Vol. 93.

Guynn, W. (2006), 'Writing History in Film', Abingon, Taylor and Francis Group.

Kleurrijke biografie toont Victoria als onverzettelijke In haar element op de troon

Bij haar geboorte was ze nog vijfde in de lijn van troonopvolging, maar ze overleefde al haar kinderloze ooms, waarna ze de hoogste in rang werd. Aan Alberts zijde groeide Victoria, ondanks haar eigenzinnigheid en onervarenheid, uit tot de machtigste vrouw op aarde. In de intieme biografie *Victoria, koningin* presenteert de Australische historica Julia Baird de legendarische Engelse vorstin in al haar facetten.

Gert Moleman is oud-docent Nederlands en amateurhistoricus.

Koningin Victoria (1819-1901) noemde haar jeugd 'naargeestig'. Een verrassende uitspraak, aangezien het haar als kroonprins aan niets ontbrak. Maar een paar verklaringen zijn er wel voor te vinden. Zo overleed nog geen maand na haar geboorte haar vader, de hertog van Kent, terwijl ze met haar moeder Victoire een haat-liefdeverhouding had. Ook trouwde haar geliefde halfzuster Flora die daarop naar Duitsland verhuisde toen ze nog geen negen was. Broers en zussen had ze verder niet. En zoals ze het zelf omschreef, ze kwam nu 'onder het vermorzelende, permanente toezicht van uitsluitend volwassenen' te staan. Bovendien ervoer ze de sfeer om haar heen naarmate haar kansen stegen om de Engelse kroon te dragen als 'steeds verstikkender'. Bij haar geboorte was ze nog vijfde in de lijn van troonopvolging geweest, maar nadat haar kinderloze ooms de een na de ander het loodje legden, werd zij de hoogste in rang.

Opgeruimd

Mocht Victoria haar jonge jaren niet al te vreugdevol hebben doorgebracht, in 1837, toen zij op haar achttiende koningin werd, verkeerde ze in een opgeruimde stemming. Jong en klein als ze was (nog geen één meter vijftig – haar voeten haalden de grond niet als zij zat), op de troon voelde ze zich in haar element. Ook raakte vrijwel iedereen in de ban van 'de schone witte roos van volmaakte vrouwelijkheid'. Waar zij verscheen juichten de mensen haar toe. Bij haar mannelijke voorgangers ('losbandige rokkenjagers (...), aan opium verslaafd of gek') was dat anders geweest. Volgens een krantenbericht kon gezien haar jeugd en liefthalligheid 'een dergelijk soeverein onmogelijk vijanden hebben'. Maar dat bleek niet helemaal waar te zijn. Dit kwam vooral door haar onervarenheid en eigenzinnige karakter. Vanaf het begin van haar regeren ging ze solistisch te werk. Slechts door één persoon liet zij zich beïnvloeden, lord Melbourne, een *Whig*-premier, wat kwaad bloed zette bij de *Tories*. Eveneens negeerde zij haar moeder en haar adviseur John Conroy, die beiden op een machtspositie aasden. Aangezien het bovendien

opviel dat de *prime minister*, die weduwnaar was, zowel binnen als buiten de paleismuren heel close met haar omging, begonnen de tabloids over hun relatie te schrijven – ze vielen haar zelfs openlijk aan. Ook werd ze uitgenodigd na de dood van lady Flora Hastings, haar moeders hofdame. Over deze dame, van wie de buik alsmaar dikker werd, ging het gerucht dat John Conroy haar zwanger had gemaakt. Victoria, die een bloedhekel aan hem had (van jongs af aan had hij haar 'het leven onmogelijk gemaakt en gekoeioneerd'), wilde dit maar al te graag geloven. Ook toen de hofarts van Victoria na een pijnlijk inwendig onderzoek vaststelde dat zij geen kind droeg – achteraf bleek dat ze ongeneeslijk ziek was – deed Victoria niets aan de roddel. Er was dan ook twee jaar na de troonsbestijging nog maar weinig over van de 'Reginamania', zoals *The Spectator* de adoratie typeerde.

Sprookjeshuwelijk

Ook een tweede affaire was debet aan de aanvallende impopulariteit van Victoria. Toen er een nieuwe premier was gekozen, Sir Robert Peel van de *Tories*, had de koningin volgens de traditie haar hofdames 'die met de *Whigs* gelieerd waren' door *Tories* moeten vervangen. Maar dat had ze niet gedaan. Daarmee had ze tot algehele woede de eerste minister getrotseerd, die vervolgens zijn ontslag indiende. Haar ster begon pas weer te stralen toen ze in februari 1840 trouwde. Haar neef Albert van Saksen-Coburg was speciaal voor haar de Noordzee overgestoken. Al vanaf zijn eerste ontmoeting vier jaar eerder had hij zijn zinnen op haar gezet en als twintigjarige wilde hij zeker weten of hij geen illusie aan het najagen was. Hij begreep ook wel dat de machtigste vrouw op aarde kon kiezen uit een keur van huwelijkskandidaten en dat hij gelet op zijn afkomst niet de hoogste *ranking* bezat. Gelukkig voor hem werd zijn droom heel snel werkelijkheid, want bij de eerste vernieuwde aanblik was Victoria op slag verliefd geworden. 'Ik moet mijn hart goed in bedwang houden,' vermeldde zij in haar dagboek, wat zij bijna een week volhield. Daarna vroeg zij hem om de hand, zoals

Een gravure van de huwelijksdag van koningin Victoria en haar man Albert, 10 februari 1840. Gegraveerd door S. Reynolds. Bron: Hulton Archive.

Een portret van Sir John Conroy, adviseur van de hertogin van Kent, de moeder van Victoria. 1837, geschilderd door Henry William Pickersgill. Bron: National Portrait Gallery.

het protocol dat voorschreef. Het sprookjeshuwelijk (volgens de auteur 'een van de grootste romances uit de moderne geschiedenis') zorgde ervoor dat het Engelse volk haar opnieuw bejubelde. Aangezien Albert een Duitser was, gold die publieke geliefdheid niet meteen voor hem. Daar kwam bij dat hij overduidelijk liet merken dat hij geenszins van plan was aan de leiband van zijn echtgenote te lopen. Ook zijn aansprekkittels (in het begin 'Zijne Hoogheid' en later 'Prins Gemaal') bevielen hem maar matig. Het liefst wilde hij naast zijn vrouw koning van Engeland zijn. Bovendien had hij geen al te hoge dunk van de intellectuele capaciteiten van vrouwen in het algemeen en van zijn vrouw in het bijzonder. Haar snelle zwangerschap kwam hem dan ook goed van pas. Zonder haar constante bemoeienis (zij was een controlfreak die zich in alle staatszaken fanatiek roerde) kon hij nu min of meer zijn 'staatsgreep' voorbereiden en, toen ze nogmaals in blijde verwachting was, uitvoeren. Bij de 'coup' kreeg hij steun van Sir Robert Peel, die voor de tweede keer (maar nu voor langere tijd) het premierschap ambieerde. Ook de voorman van de conservatieve partij zag met het continue kraambed van Victoria (in zestien jaar zou ze negen kinderen baren) zijn kans schoon. Maar het tweetal diende allereerst lord Melbourne uit te schakelen. Ook al zag zij hem niet heel vaak meer, er was nog altijd een sterke emotionele band tussen hen beiden. En om tevens zeggenschap te krijgen over alle paleisbesognes – Buckingham Palace verkeerde in een deplorabele staat – was het voor Albert zaak barones Lehzen haar congé te

'Albert had geen al te hoge dunk van de intellectuele capaciteiten van vrouwen in het algemeen en van zijn vrouw in het bijzonder'

geven, want de gouvernante was nog steeds Victoria's steun en toeverlaat. Tot zijn vroegtijdige dood in 1862 (hij werd tweeënveertig) heeft hij zijn eega als 'veelzijdige en gedisciplineerde man' met raad en daad bijgestaan en in haar naam de meeste politieke kwesties geregeld. Om die reden noemden opposanten hem cynisch 'Albert der Koning'. Wat niet wegnam dat hij voor het Verenigd Koninkrijk van grote betekenis is geweest. Hij zorgde onder meer voor hervormingen binnen het leger, vernieuwingen in het onderwijs, afschaffing van de slavernij en verbetering van de erbarmelijke arbeidsomstandigheden. Vijfjarige kinderen bijvoorbeeld werden al in de mijnbouw ingezet. Lauweren oogstte hij eveneens met de totstandkoming van de Great Exhibition van 1851. De luisterrijke eerste wereldtentoonstelling met als apotheose de bouw van het Crystal Palace (later afgebrand) had als bijkomstig gevolg dat hij eindelijk als buitenstaander breed werd geaccepteerd.

Ontroostbare weduwe

En die steun in de rug kon het koningshuis gebruiken, want vele vorstenhuizen in Europa hadden de revoluties in 1848 niet overleefd en ook het koninklijk echtpaar had met grote vreze gevreesd. Voor Victoria was de dood van Albert, die altijd al met een zwakke gezondheid had gekampt, rampzalig. Niet alleen had zij hem aanbeden en werd zij 'een ontroostbare weduwe' (de rest van haar leven bleef ze rouwkleren dragen), haar regeertaken moest ze weer helemaal alleen uitoefenen. En dat viel niet mee, want vrijwel meteen moest ze aan de slag. Nog geen maand na zijn dood werd ze met een mijnramp geconfronteerd, waarbij honderden slachtoffers vielen, onder wie jonge kinderen. Ook de moord op Abraham Lincoln in 1865 en de dood van haar lievelingssoom, koning Leopold I van België, lieten haar niet onberoerd. Al die sterfgevallen dompelden haar nog verder in een 'langdurig en opzichtig' verdriet, dat op een gegeven moment zelfs pathologisch leek. En dan was er nog de verhitte toestand op het Europese continent met het streven van Bismarck alle Duitse staten onder Pruisische heerschappij te brengen. Drie van haar schoonzons en indirect haar dochters waren betrokken bij de oorlogvoering, wat haar grote zorgen baarde. Het zou nog tien jaar duren tot het tij van depressies weer keerde.

Potige Schot

Een 'potige' Schot uit de Hooglanden, ene John Brown, die in een van haar buitenverblijven op de loonlijst stond, was speciaal voor haar als een manúsje van alles naar haar paleis in Engeland gehaald. Gedurende de achttien jaar die volgden, ging zij het

meest vertrouwelijk met hem om. Over de relatie met haar acht jaar jongere knecht is veel gespeculeerd. Hoe intiem die is geweest valt niet te achterhalen, omdat in de dagboeken vrijwel alle vermeldingen over hem zijn weggehaald. Niet iedereen binnen de koninklijke familie was blijkbaar even gelukkig met 'de hengst van de koningin', zoals boze tongen hem noemden. Maar dat deze zeer familiair en innig was, is zeker. 'Hé, mens kun je niet even je hoofd stilhouden!' kon hij bijvoorbeeld zeggen als hij iets moest vastspelden. Terwijl velen zich mateloos ergerden aan zijn onbehouwen, fysieke gedrag, kon Victoria er gevoeglijk om lachen. Na zijn plotselinge dood was zij opnieuw radeloos en 'volkomen verpletterd'. 'Hij had het beste, trouwste hart dat er ooit geklopt heeft,' schreef ze in een brief. Op de dag dat Victoria op tweeëntachtigjarige leeftijd stierf en de dagen daarna was heel Engeland in diepe rouw. De koningin, die de laatste twintig jaar van haar leven ziekelijk en half invalide was geweest en op het laatst bijna blind, was nooit met werken gestopt. Drieënzestig jaar, zeven maand en twee dagen had ze geregeerd over Groot-Brittannië, dat bijna de halve wereldbol omvatte.

Onverzettelijk

Victoria, koningin (900 bladzijden dik, inclusief noten, bibliografie en register) boeit vanaf de eerste bladzijde. Helder en treffend schrijft de Australische historica Julia Baird over de belangrijkste episodes in het leven van de vorstin: haar geboorte, de dood van haar vader, de kroning ('een droom uit Duizenden-een-nacht'), haar huwelijksdag, de geboorte van haar kinderen, het overlijden van haar man, haar gouden en diamanten jubileumviering, haar sterfbed. Alle hoogte- en dieptepunten komen voorbij. Ook een aantal opvallende triviale voorvallen heeft de auteur kleurrijk opgetekend. Zo is er negen keer een aanslag op haar gepleegd. De eerste keer door iemand 'met vage revolutionaire ideeën' die, toen ze in Hyde Park reed, twee keer een kogel op haar afvuurde. (Ze dacht dat er op vogels werd geschoten en dook daarom niet meteen weg!) Verder bevat de biografie tal van onderwerpen die in het Victoriëans tijdperk actueel waren: de afschaffing van de gehate graanwetten, het ongezonde leefklimaat in Londen, de armenwet, de voedselprijzen, de lonen, het kiesrecht, de vrouwenemancipatie enz. enz. Ook alle oorlogen die Engeland voerde of waar het zich in mengde krijgen haar aandacht: de Krimoorlog, de koloniale oorlogen in Azië en Afrika en de Opiumoorlogen, waarbij miljoenen Chinezen omkwamen. In eerste instantie probeerde Victoria meestal een oorlogvoering te voorkomen, maar als het Engelse belang in het geding was, dan toonde ze een mentaliteit van onverzettelijkheid. Voorts passeren tal van belangrijke tijdgenoten de revue: Florence Nightingale bijvoorbeeld, de roemrijkste, met wie ze een vriendschappelijke relatie onderhield.

Ook voor Charles Dickens, die andere beroemdheid uit haar tijd, had ze grote bewondering, wat niet omgekeerd het geval was. Hij kon moeilijk verkroppen dat zij meer bekendheid genoot dan hij.

Openhartige fragmenten

Last but not least noem ik de portrettering van de premiers die Victoria in haar regeerperiode heeft ontvangen. Opvallend was dat zij na de dood van Albert opnieuw een warme relatie met een van hen aanknoopte: graaf Benjamin Disraeli, een *Tory*, want inmiddels was zij van politieke kleur veranderd. Even curieus is dat ze absoluut geen waardering kon opbrengen voor de 'Grand Old Man van de Britse politiek', Sir William Gladstone. Hij was in haar ogen 'een stijve hark', die haar altijd aansprak 'alsof ik in een openbare ruimte ben'. Gelardeerd met zeer persoonlijke en openhartige fragmenten uit de correspondentie en de notitieboekjes van de koningin (Julia Baird mocht deze na lang soebatten bij hoge uitzondering inzien en er exclusief uit citeren), is *Victoria, koningin* een lust om te lezen. Misschien dat ze soms te veel in de huid van haar personages kruipt, maar dat verhoogt wat mij betreft het leesplezier. En zeker voor docenten geschiedenis bevat de biografie een schat aan informatie! ■

Victoria, koningin. Een intieme biografie van de vrouw die een wereldrijk regeerde. *Julia Baird* (Nieuw Amsterdam, Amsterdam 2017), 900 blz., € 39,99

Vrouwenarbeid en huiselijkheid

Veranderingen in economie en arbeidsparticipatie (1830-1914)

Al werken veel vrouwen tegenwoordig in deeltijd, niet-werkende (getrouwde) vrouwen vormen een uitzondering. De geschiedenis van vrouwenarbeid is echter nooit een lineair proces geweest: de arbeidsparticipatie van vrouwen is door de tijd afwisselend gekrompen en toegenomen. Ook de bepalende factoren voor vrouwen om al dan niet te werken zijn in de loop der tijd veranderd. Hoe zat dat in de negentiende eeuw, de periode van industrialisatie? En hoeveel droegen vrouwen bij aan het huishoudinkomen?

Corinne Boter is onderzoeker agrarische en milieugeschiedenis aan de Wageningen Universiteit.

De Nederlandse economie industrialiseerde relatief laat en landbouw bleef een belangrijke sector tot ver in de twintigste eeuw. Dit in tegenstelling tot landen zoals het Verenigd Koninkrijk en België, waar de industriële revolutie zich veel eerder aandiende. Dat Nederland een afwijkende economische structuur had, werd snel duidelijk na 1830, toen België onafhankelijk werd. De Nederlandse industriële sector was hier gevestigd, en hoewel na 1830 een deel van de industrie werd verplaatst naar de Noordelijke Nederlanden bleef de Nederlandse industrie onderontwikkeld ten opzichte van de Belgische.

Lage lonen

De textielindustrie was, zoals in veel andere landen, de eerste sector die industrialiseerde. Dit gebeurde voornamelijk in Twente. De lonen waren hier zeer laag, daarom duurde het erg lang voordat textielproducenten begonnen te investeren in arbeidsbesparende machines. Pas in de periode 1830-1860 werden de eerste stoommachines geïntroduceerd, al werden die pas na 1860 op grote schaal gebruikt. Hierdoor werd het pro-

ductieproces voor een deel verplaatst vanuit huis naar de fabriek. De meeste andere takken van de industrie mechaniseerden pas tegen het einde van de negentiende eeuw.

In de agrarische sector werd loonarbeid steeds belangrijker tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw. Dit betekende dat steeds minder mensen in hun eigen bedrijf werkten en dat een groter deel van de beroepsbevolking afhankelijk werd van lonen. Echter, na 1880 werden juist de kleine (familie)bedrijfjes weer belangrijker en was er minder werk voor loonarbeiders. Deze veranderingen in de economische structuur van Nederland zijn bepalend geweest voor de ontwikkeling van vrouwenarbeid en de arbeidsverdeling binnen huishoudens.

Huiselijkheid

Behalve de ontwikkelingen in de economie, veranderden ook de maatschappelijke normen over de rol van de vrouw binnen het huishouden als reactie op het groeiende verlangen naar huiselijkheid. Dit heeft een enorme impact gehad op de geschiedenis van vrouwenarbeid: een model waarin alle gezinsleden (vanaf een bepaalde leeftijd) een inkomen genereerden veranderde in een mannelijke kostwinnersmodel, waarin mannen werkten voor lonen, vrouwen zich bezighielden met het huishouden en kinderen naar school gingen.

Een goede huisvrouw vormde de kern van het huiselijkheidsideaal. Het was haar verantwoordelijkheid het huis om te toveren in een thuis door schoon te maken, eten te koken en de kinderen liefdevol op te voeden. Dat dit verlangen sterk leefde in de meeste sociale klassen wordt onder andere duidelijk uit de arbeidsenquête van 1890, waarvoor honderden mensen werden geïnterviewd over hun woon- en werkomstandigheden. Zonder een goede huisvrouw zou volgens veel respondenten de wereld in chaos verzanden. Zo zei een man uit Twente: '[w]anneer meisjes goed zijn opgevoed, dan kunnen zij den man beter

Een familie van riet-vlechters die vanuit huis werkten. Jaartal onbekend. Bron: Nationaal Archief.

leiden, hem van buitensporigheden terughouden, zoals het drinken, en zorgen dat hij op tijd thuis komt.'

Als gevolg van dit verlangen naar huiselijkheid wilden getrouwde vrouwen liever niet meer buitenshuis werken. Dit betekende echter niet dat zij helemaal niet meer konden bijdragen aan het huishoudinkomen. Sterker nog, veel huishoudens konden de inkomsten van de vrouw niet missen. Werk in de huisindustrie, zoals zakken naaien en garnalen pellen, kon makkelijk gecombineerd worden met huishoudelijke taken. Bovendien was de situatie op het platteland heel anders. Vrouwen werkten vaak zij aan zij met hun man in een familiebedrijf. Veel van dit soort arbeid is onzichtbaar gebleven in de officiële statistieken over vrouwenarbeid.

Om te begrijpen wanneer, waar en waarom het mannelijke kostwinnersmodel is ontstaan moeten we dus meer inzicht krijgen in wanneer het financieel mogelijk werd voor huishoudens het inkomen van de vrouw te missen. Daarbij moeten we rekening houden met de economische structuur van Nederland, die al kort besproken is. Ook is het noodzakelijk een completer beeld van huishoudinkomens te krijgen door naast lonen ook andere inkomstenbronnen te onderzoeken.

Loonkloof

Mannenlonen in de industrie bleven gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw redelijk stabiel en begonnen te stijgen na 1850. Tijdens de periode 1880-1900 stagneerde deze groei enigszins, maar na de eeuwwisseling herstelde de groei

weer. In de landbouw begonnen mannenlonen ook te stijgen na 1850, maar aanzienlijk minder snel dan in de industrie.

Vrouwenlonen in beide sectoren stegen amper na 1850 en de loonkloof tussen mannen en vrouwen groeide. In de textielindustrie kwam dit groeiende verschil voornamelijk doordat het productieproces zich grotendeels vanuit het huis naar de fabriek verplaatste. De moderne stoommachines konden namelijk alleen maar in grote fabriekshallen gebruikt worden. Hierdoor werd het voor getrouwde vrouwen moeilijker loonarbeid te combineren met huishoudelijke arbeid. De vrouwen die in de fabrieken werkten, waren jong en ongetrouwd en verdienden gemiddeld minder dan hun oudere, mannelijke collega's. Een andere

'Een goede huisvrouw vormde de kern van het huiselijkheidsideaal'

reden voor de groeiende loonkloof had te maken met seksesegregatie in de arbeidsmarkt. Vrouwen deden voornamelijk lager geschoold werk dat minder goed werd betaald. Zelfs als ze hetzelfde werk deden als mannen, verdienden ze minder. Bijvoorbeeld, mannelijke wevers kregen vier getouwen om op te werken, terwijl weefsters er maar twee kregen. Ze konden dus minder produceren en kregen dus een lager loon.

De groeiende loonkloof maakte dit soort loonarbeid minder aantrekkelijk voor vrouwen. Maar tot in ieder geval het begin van de twintigste eeuw konden de meeste huishoudens nog niet overleven op basis van alleen het inkomen van ►

Acteurs staan opgesteld tijdens de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid 1898. Te zien is een gedeelte van de afdeling textielindustrie.

de man. Veel gezinnen hadden rond 1900 vier kinderen en die moesten allemaal gevoed en gekleed worden. Een voltijd mannenloon in de landbouw was niet hoog genoeg om de nodige producten te kopen voor zijn gezin. Een voltijd mannenloon in de industrie was maar net toereikend. Andere bronnen van inkomsten waren rond 1900 dus nog steeds nodig.

Levensstandaarden

Voor getrouwde vrouwen was werk in de huisindustrie een aantrekkelijk alternatief voor werken in een fabriek omdat het makkelijker te combineren was met huishoudelijke taken. Bovendien konden kinderen makkelijk een paar uur per dag meehelpen. Ondanks dat grote delen van het productieproces naar de fabrieken waren verplaatst tijdens de negentiende eeuw, bleef de huisindustrie een belangrijke plek innemen in de

economie. Het schoonmaken van groenten en het naaien van zakken waren bijvoorbeeld typische taken die werden uitbesteed aan huisarbeiders. Een andere manier om geld te verdienen was het bewerken van een stukje land. Dit gebeurde voornamelijk op het platteland, maar ook in de textielsteden in Twente huurden veel arbeiders nog een stukje land bij hun huis. Hierop konden bijvoorbeeld aardappelen worden verbouwd of geiten en kippen worden gehouden voor eigen consumptie. Ook uit de eerdergenoemde arbeidsenquêtes blijkt dat dit nog lange tijd zeer gebruikelijk was.

In de tabel bij dit artikel staat het inkomen dat gezinnen gemiddeld genereerden uit de zelfvoorzienende landbouw en loonarbeid. Er is hierbij onderscheid gemaakt tussen boerenhuishoudens en huishoudens die in industriegebieden leefden. Deze informatie is gebaseerd op een prototype gezin met vier kinderen, waarvan een ouder was dan twaalf en in staat was loonarbeid te verrichten. Het wordt duidelijk dat huishoudens in industriële gebieden over het algemeen meer te besteden hadden dan boerenhuishoudens. Ook was de laatste groep veel afhankelijker van zelfvoorzienende landbouw: meer dan de helft van het totale inkomen kwam van hun eigen land.

Overgangsperiode

Het mannelijke kostwinnersmodel was rond 1900 voor veel huishoudens nog niet haalbaar. Mannenlonen stegen snel maar waren niet of maar net hoog genoeg om een gezin met vier kinderen te onderhouden. Pas decennia later, toen de reële lonen nog meer gestegen waren, werd het mannelijke kostwinnersmodel realistisch. Er is dus een overgangsperiode geweest waarin vrouwen zich inderdaad terugtrokken uit de 'zichtbare' arbeidsmarkt maar in plaats daarvan werk gingen doen dat makkelijker te combineren was met huishoudelijke taken.

De turbulente tijd die de economie in de negentiende eeuw doormaakte heeft grote invloed gehad op lonen en op werkgelegenheid. Het soort werk dat vrouwen deden was daarom voor een groot deel afhankelijk van de structuur van de plaatselijke arbeidsmarkten. ■

Planten van spruitkool in Princenhage, bij Breda. Afbeelding uit de Katholieke Illustratie, 1927.

De tabel laat de totale jaarinkomsten zien een huishouden dat werkzaam was in de agrarische sector, en een in de industrie. Dit zijn schattingen van hoe het ongeveer was rond het jaar 1910.

Inkomstenbron		Landbouw		Industrie	
		f	%	f	%
Zelfvoorzienende landbouw		457,76	54	153,31	15
Loonarbeid	Man	302,50	36	547,50	53
	Vrouw	21,50	3	96,72	9
	Kinderen	65,00	8	235,00	23
	Totaal	389,00	46	879,22	85
Totale inkomen		f 864,76		f 1.032,53	

Provoluutsie!

De maatschappij ludiek shockeren

In Nederland wordt de (sociaal-)culturele omwenteling van de jaren zestig meestal verbonden met de opkomst van de provobeweging, een kleine, zogenaamd anarchistische groepering rond het tijdschrift *Provo*. Hoe een kleine beweging de maatschappij shockeerde.

De namen van de provo's zongen in die tijd rond in de media. Roel van Duijn, Robert Jasper Grootveld, Hans Metz, Irène van de Weetering, Rob Stolk en nog een paar anderen. Ze werden bekend door de rookbommen onder de trouwkoets van kroonprinses Beatrix en prins Claus en een eindeloze reeks rellen bij het Lieverdje. Hun ludieke provocaties waren mild. Niettemin reageerde de politie destijds keihard met wapenstok en arrestaties op acties als marcheren met blanco spandoeken, uitdelen van krenten, trommelen in het openbaar of scanderen van 'subversieve' leuzen zoals 'Johnson Molenaar'.¹ Verder hadden de provo's de onhebbelijke neiging alle negatieve beelden die over hen werden uitgestort volmondig te beamen. Dat begon al bij hun naam: 'Provo = provocerend nozempje'.²

Ongekend brutaal

De aanhangers van de nieuwe beweging bevestigden effectief het schrikbeeld voor behoudende *Telegraaf*-lezers van het 'langharige, werkschuwe en ongewassen tuig'. Een voorbeeld: 'Ik word wakker, omdat Klaas, de hond van Rob en Sarah, uitbundig mijn gezicht aflikt. Wassen hoef ik me dus niet meer.'³ De eerste aflevering van het blad *Provo* werd meteen in beslag genomen. De provobeweging telde op dat moment nog geen tien jongeren. Misschien kwam het door de combinatie van voor die tijd ongekend brutale stukken in *Provo 1*. De politie, de regenten, Beatrix en Claus kregen kritiek en spot over zich uitgestort. Het recht op vrije seks stond er twee keer in: monogamie heette bijvoorbeeld 'autoritair' omdat 'een man en een vrouw elkaar dan onttrekken aan het algemeen seksueel welzijn'.

Marko Otten
is historicus.

1 De Amerikaanse president Johnson, verantwoordelijk voor intensieve bombardementen in Noord-Vietnam, mocht men geen 'moordenaar' noemen want dat gold als een belediging van een bevriend staatshoofd. Provo's maakten er 'molenaar' van, maar werden evenzogoed opgepakt.

2 Roel van Duijn, 'Inleiding tot het provocerend denken', in: *Provo 1*, 12 juli 1965, 1-5, p. 1.

3 Hans Tuynman, *Full-time provo* (Amsterdam 1966), p. 72.

Boven: Provocartoonist Willem levert commentaar op de inbeslagname van een Provoaflevering (uit Provo 12, middenpagina).

Hiernaast: Provo's dansen rond het Lieverdje dat omhangen is met een brandende oranje das, 20 maart 1966. Foto: ANP.

Boven: Robert Jasper Grootveld verkoopt tekeningen van Aad Veldhoen, 6 juli 1964. Foto: Jac. de Nijs / Anefo, Nationaal Archief. Onder: Een provo wordt gearresteerd tijdens Prinsjesdag 1966 in Den Haag. Fotocollectie Anefo, Nationaal Archief.

In die preutse jaren was dit een ongelooflijk affront. Men las verder schimpscheuten over het huwelijk, het geloof en het marxisme. ‘Het anarchisties woordenboek’ onderstreepte Provo’s image van ‘staatsgevaarlijke’ rebellen. En een lang stuk ging over dienstweigeren. Het pacifisme – protesten tegen atoombom, Vietnamoorlog en dienstplicht – bleek een vast ingrediënt van het overigens weinig consequent provocerende vertoog.⁴

Behalve de politie zagen de provo’s de regenteske autoriteiten en de zwijgende meerderheid van gezagsgetrouwe consumenten, het klotjesvolk, als hun ultieme vijanden. De ‘provolutsie’ was een strijd tussen dat klotjesvolk en het zogeheten ‘provotariaat’, zeg maar de vaste aanhang. Provo’s populariteit nam het eerste jaar snel toe. Bij de gemeenteraadsverkiezingen in juni 1966 won Provo een zetel. Het wittefietsenplan, fietsen voor algemeen gebruik gratis ter beschikking stellen, werd een internationaal succes. In Engeland scoorde de psychedelische rockgroep Tomorrow een hitje met *My White Bicycle*.⁵ Wereldwijd experimenteerde men met ‘white bike sharing’ en inmiddels rijden er zo’n twee miljoen van rond.

Yippies

Provobewegingen staken de kop op in meerdere Nederlandse en Vlaamse steden. Ook Londen, Keulen, Kopenhagen, Parijs, Praag, Milaan, New York, Stockholm en San Francisco kenden provogroepen. Het gedachtegoed vond onder andere namen een nog veel bredere verspreiding. Zoals in de vs bij de Yippies, aanhangers van de Youth International Party, Yippie! (1967-2004). De woordvoerders Abbie Hoffman en Jerry Rubin noemden hun provocisme ‘Pranking the System’ (het systeem voor aap zetten), ‘Pop-art Politics’ (pop-artpolitiek) en ‘Pop-terrorism’ (popterrorisme). Op 24 augustus 1967 lieten de handelaren op Wallstreet hun miljoenendeals in de steek om zich op de tientallen ééndollarbiljetten te storten die de Yippies vanaf de bezoekersgalerij naar beneden lieten dwarrelen. In de aanloop naar de presidentsverkiezingen van 1968 voerden

de Yippies campagne voor een varken: 'Pigasus, the Pig! Pig for President!' Het arme beest werd losgelaten in de straten van Chicago voor een *meet-and-greet* met de bevolking. 'The other pigs' (politieagenten) reageerden furieus.⁶ Uit dit alles blijkt hoe ontvankelijk vooral jongeren in de welvaartstaten waren voor die ludieke mix van innovatieve ideeën en antiautoritair activisme. En hoe heftig de gevestigde orde – niet alleen justitie en politie, maar bijvoorbeeld ook politici van duidelijk linkse signatuur – op de provocaties reageerde. Het establishment voelde zich in zijn waarden en waardigheid aangetast.

Clash

De tijdgeest van de sixties baarde een *culture clash*. Het 'provocisme' bleef dan ook niet beperkt tot 'anarchistische' jeugdbewegingen. Eind jaren vijftig dienden ze zich al aan: de Angry Young Men die van provoceren hun handelsmerk maakten. Schrijvers als Hermans, Mulisch en Cremer wisten met hun proza Kamervragen en rechtszaken uit te lokken. Reve moest zich verantwoorden omdat hij de Here God van achteren genomen had in de gestalte van een ezel dat aandoenlijk spartelde bij het klaarkomen. Beeldend kunstenaars kwamen met shockerende happenings waarin chaos, seks en *Publikumsbeschimpfung* om voorrang streden. De Italiaan Piero Mazoni liet in 1961 zijn poep inblikken en tentoonstellen als *Merde de l'artiste*. Op 29 oktober 1961 goot kunstenaar, taalvirtuoos en programmamaker Wim T. Schippers bij Petten een flesje priklimonade leeg in zee. Mensen waren boos op *Barbarber*, omdat het literaire tijdschrift een uit de krant geknipt schaakbord publiceerde als gedicht. Op televisie bracht het satirische programma *Zo is het toevallig ook nog 's een keer* in 1964 een vroom gebed voor ernstig tv-verslaafden op de buis. Het leidde tot een uitbarsting van nationale woede.

Geile podiumbeesten

Maar nergens werd zoveel geprovoceerd als in de popmuziek. Vanaf de sensuele heupbewegingen van rock-'n-rollsterren als Elvis Presley (1956) tot voorbij 'Anarchy in the UK' (1976) van de Sex Pistols kunnen we het volgen. De jaren 1965-1967 vormden een hoogtepunt. Hitparades werden bestormd door protestliederen tegen de atoombom en de Vietnamoorlog. Leden van The Who hadden de gewoonte op de tonen van 'My Generation' live hun complete instrumentarium te vernietigen. The Rolling Stones vestigden met 'Satisfaction' (in wezen een protest tegen consumentisme) een reputatie van niets en niemand ontziende geile podiumbeesten. En Bob Dylan die zo treffend 'The Times They Are a-Changin'' ten gehore had gebracht, bleek niet alleen 'senators and congressman' te willen provoceren maar ook zijn eigen *folky* fans toen hij 'electric' ging op het Newport

Folk Festival met nummers als 'Maggie's Farm' en 'Like a Rolling Stone'; men kon backstage amper collega-artiesten ervan weerhouden met een bijl in te hakken op de kabels van de stroomtoevoer.

750.000 platen met de *butcher cover* moesten worden teruggehaald uit de winkels (juni 1966).

Tot slot nog even over die brave Beatles. Tegen 1966 waren The Beatles in hun keurige uniformen en met hun hippe liedjes uitgegroeid tot een kwartet ideale schoonzonen aan wie ouders hun dochters wel wilden toevertrouwen. Dat die lasten bij een glimp van hun idolen in hysterisch gillen uitbraken namen pa en ma voor lief. Maar ook hier brak de provocatie door. De 'Fab Four' riepen medio 1966 in Amerika platenverbranding en radioboycots over zich af met uitspraken als: 'Wij zijn populairder dan Jezus.' Wat ook niet hielp, was het schandaal rond de hoes van hun Amerikaanse verzamelelpee *Yesterday and Today*. De jongens die tot op dat moment altijd gefotografeerd waren in een keurig uniformpje met stropdas, zag men ineens in besmeurde slagersjassen zitten grijnzen met stukken rood vlees en koppen van poppen op hun schoot. Volgens Paul McCartney was het een statement over de oorlog in Vietnam. De Engelse radioman en popjournalist Jon Savage schreef dan ook terecht: '*Yesterday and Today* bracht hetzelfde teweeg als de provo's die het portret van koningin Juliana verbrandden.'⁷ De ontlading van de tijdgeest. ■

- Zie 'Provo's Pacifisme' in Marko Otten, *PROVO, de ludieke opstand tegen bom en regentendom* (Doetinchem 2017), p. 75-161.
- tinyurl.com/y9du2dsx.
- Abbie Hoffman, *Steal this book*. New York 1971. Zie ook Sean Wilentz, 'Revolution Now, the Traumas and Legacies of US Politics of the Late Sixties' in Victoria Broackes and Geoffrey Marsh, *You Say You Want a Revolution? Rebels and Records 1966-1970* (Londen 2016) 56-77, p. 62 e.v.
- "'Yesterday and Today' Was as Much a Situation As the Provos Burning an Effigy of Queen Juliana.' Jon Savage, 1966 in: *The Year The Decade Exploded* (Londen 2015), p. 382.

Meer lezen?

Marko Otten schreef *PROVO, de ludieke opstand tegen bom en regentendom*. Te bestellen via www.hetboekenschap.nl/provo.

Klaus König from Germany

According to Klaus König history is a tremendously important subject. But can you discuss every topic in a German classroom? And what do his lessons look like? König tells us more about teaching in his country.

How do teachers teach history in other countries? Editor of *Kleio* **Lisa Oskamp** tries to figure that out and interviews colleagues from all over the world.

Name, age, teaching experience?

My name is Klaus König. I am 45 years old and I have been a teacher at a secondary school for almost 15 years now. I am teaching English, History (both, in English and German) and Religious Education.

Could you describe an average history lesson?

To be honest, no – as the teaching methods differ depending on topic and age group. Right now I have a year 7 dealing with aspects of everyday life in ancient Rome quite independently. They are creating posters about one specialist topic (such as trade & transport, architecture, food & drink, the Roman family, etc.) with material and guiding questions that they have received from me and with the aim to create a poster. This poster is supposed to be so clear and easy to understand that their classmates can inform themselves

about the topics they have not dealt with once all the posters have been finished. At the same time I have a year-12-group which I am teaching on the topic of National Socialist foreign policy. These lessons are quite 'classic' and involve working with sources (texts, caricatures, maps) and classroom discussions. I think the thing that all the lessons have in common is that I try to avoid simply telling the students what to learn and what to think. Instead, I give them the necessary material, room and time to find out for themselves what is important and relevant when dealing with the past.

Which subject is your favourite subject to explain in a lesson? Why?

I have always been fascinated by the Cold War, probably because I am a child of the 70s and 80s. My father and I originally come from East Berlin. My second big favourite topic is the time of the Weimar Republic which in Germany tends to be seen very negatively as it was followed by National Socialism. Accordingly, when dealing with it the focus always lies on its failure and the weaknesses of its constitution.

This is, however, a limited view as it is actually an exciting time with its many interesting and relevant things of all areas of life.

Which subject is the favourite subject to a lot of students?

When students start with history in years 6 and 7 they are always super motivated when it comes to ancient Egypt, Greece or Rome. Later on many students become very interested in the time of National Socialism as this, of course, is a topic which is still very much around in the media. Very often the students have already heard quite a lot about this topic, but have not necessarily got all the information or answers they are interested in. Thus, many of them are very motivated when it comes to this topic.

How many students does an average class have?

This very much depends on the age group. Average class sizes for year 5-9 are at about 30, the courses in the last three school years for the 16-18 year-olds are at around 20.

What is the average salary of a forty-year-old teacher who works full-time?

As German teachers are really well-paid in comparison, I'd rather not tell...

How many hours do you teach when you work full-time?

26 lessons.

Which training is required to become a history teacher?

You have to study history at a university and have to take a special final exam (which is called 'Staatsexamen') in history and in at least one other subject (which in my case is English). Afterwards you have to go through two years of teacher training at a school and do a second 'Staatsexamen'.

Do you use ICT-applications? In what way?

Yes, I do. As I have been teaching history in English since I became a teacher, the internet was always an important tool for lesson planning and finding suitable material. In lessons, however, this is more difficult as our school does not offer internet access in the classrooms, but only in the library where there is limited space and facilities.

What is your opinion on the importance of the course history?

History is a tremendously important subject of which the relevance is often underestimated. It is probably true 'people do not learn from history' directly and as a whole

and, thus, tend to make the same mistakes again and again. For the individual student, however, there is a lot to be learned. Apart from knowledge about things of the past, history ideally helps students to develop the ability to look at things from different perspectives and to come to differentiated opinions on all kinds of important issues. 'Personality goes a long way', as Jules Winnfield says in Pulp Fiction. History lessons can help you on that way, I would say.

If we want to learn something about the history of your country, which book would you recommend?

The English version of a book with the complicated and boring title Wege, Irrwege, Umwege: Die Entwicklung der parlamentarischen Demokratie in Deutschland. This book is the catalogue of a permanent exhibition about German history from 1848 until the reunification in 1990 in the Deutsche Dom in Berlin. It gives a great and understandable overview and has lots of good illustrations. You can buy it really cheaply via Amazon – or in Berlin at the exhibition.

What is the content of the history curriculum in your country?

We do not have a national curriculum in Germany as education is in the hands of the regions ('Länder'). This has to do with Germany's federal structure. Our regional curriculum is the one of Hesse, and it gives us a large list of topics to be dealt with for each year. This is still true for the new curriculum which has made an attempt to shift the focus from content to certain skills that the students should acquire (such as being able to read maps, interpret pictures, write essays, etc.). In this new curriculum there is at least the chance to choose certain subtopics and go into depths instead of trying to cover every single aspect of one big theme.

Do you have an idea for a nice history lesson?

One of my favourite lessons of the moment deals with the broad variety of political attitudes in the Weimar Republic. I got the inspiration from a Dutch social studies teacher who called it the 'social stratification game'. It works well with older students and can be adapted easily to all sorts of topics. You need a piece of chalk and a school yard. You go to the yard with your students and let them draw, let's say, 10 to 12 lines on the ground. Now you let the students work in pairs and give them role cards which tell them who they are, e.g. 'A mother who has lost her two sons in WWI', 'a communist', 'President Friedrich Ebert', etc. Then you read out 10 to 12 statements on the Weimar Republic, such as 'You support democracy' or 'You think that the Treaties of Versailles are fair'. If the students in their roles agree to the statement, they have to move one step forward, if not they remain where they are. Ideally the students will be very far apart at the end of the game and the diversification of political attitudes will have become visualized.

Is there a subject which is considered controversial to teach in your country?

I cannot think of any. As you know German history of the 20th century has the darkest spots imaginable, but they are all dealt with in history lessons, and it is only a tiny minority of people that complain that the focus is too much on National Socialism, the genocide of the Jews or the responsibility for two world wars. ■

Above: Students working on posters about German art school Bauhaus.
Left: Students playing an educational game about the Middle Ages.
Left page: Classroom wall covered with history posters.

Toen we voor het

Antieke opvattingen over en collectieve herinneringen aan de Germanen

Volgens de meeste geschiedenismethoden waren de Romeinse contacten met de Germaanse cultuur een gevolg van de veroveringen van Caesar in de jaren vijftig van de eerste eeuw v.Chr. In werkelijkheid waren de traumatische oorlogen tegen de Cimbren en Teutonen de eerste ervaringen van het Romeinse Rijk met de Germaanse bewoners van Noordwest-Europa – oorlogen die, zo blijkt uit de antieke overlevering, grote impact hadden op het Romeinse collectieve geheugen.

Onze stad was in zijn 640e jaar toen we voor het eerst de wapens hoorden van de Cimbren (...). Wanneer we vanaf dat moment tellen tot het tweede consulaat van keizer Trajanus [d.i. 98 n.Chr.], dan komen we in het totaal tot 210 jaar: zo lang neemt de verovering van Germanië in beslag.' Deze woorden schreef de Romeinse historicus Tacitus tegen het eind van de eerste eeuw n.Chr. in zijn *Germania*, een kort etnografisch werkje dat was gewijd aan het Germaanse volk. Deze oorlogen hadden beide partijen veel mensenlevens gekost; het waren volgens Tacitus dan ook niet de Samnieten, Carthagers, Galliërs of de Parthen – eveneens gevreesde tegenstanders van het Romeinse volk – die Rome de hardste lessen hadden geleerd, maar de Germaanse stammen van Noordwest-Europa.

Extreme woestheid

Daar waar in Tacitus' *Germania* nog een zeker respect doorklinkt voor de puurheid, de vrijheidzin en de zedelijkheid van de Germanen, zijn andere antieke auteurs veel minder positief gestemd. Geschiedschrijver Velleius Paterculus (circa 19 v.Chr.-31 n.Chr.), die onder de latere keizer Tiberius diende in Germanië, merkt bijvoorbeeld op: '[De Germanen hebben] behalve ledematen en stem niets menselijks. (...) [Ze] zijn – men moet ze meegemaakt hebben om het te geloven – in al hun extreme woestheid ook uitgesproken listig, het is een volk geboren om te liegen.'

eerst de wapens hoorden...

Velleius' oordeel stond niet op zichzelf: tot in de late oudheid kwalificeerden antieke auteurs de Germanen in soortgelijke termen. Het weinig vleiende imago van het Germaanse volk ontwikkelde zich vanuit een Romeinse behoefte aan tegenhangers van de eigen vertrouwde en hooggewaardeerde mediterrane wereld – een onbeschaafde ‘tegenpool’ van de stabiele, geciviliseerde en geurbaniseerde wereld rond de Middellandse Zee. Voor de Grieken waren het vooral de Perzen die een rol speelden bij de definiëring van het Griekse zelfbeeld; ook voor de Romeinen gold nadrukkelijk dat ‘Romein-zijn’ slechts inhoud en betekenis kreeg wanneer zij zichzelf zagen in relatie tot anderen – of dat nu Samnieten, Carthagers, Galliërs, Parthen of Germanen waren. Maar van al deze tegenstanders, aldus Tacitus, bleken de Germanen de hardnekkigste.

Klimaatzones

Het rijke arsenaal aan antieke teksten dat is overgeleverd over de volkeren aan ‘de randen van de wereld’ vertelt dus niet zozeer iets over de bewoners van deze streken, maar vooral over de Grieks-Romeinse wereld waarin ze ontstonden. Het zijn uiterst subjectieve percepties, waarbij opvalt dat in de antieke wereld soms naar verklaringen werd gezocht waarom volkeren waren zoals ze waren. Theorieën over het klimaat speelden daarin een belangrijke rol.

In diverse Grieks-Romeinse etnografische geschriften domineert de opvatting dat de kern van de menselijke beschaving was gelegen rondom de Middellandse Zee. Naarmate de afstand tot de kern groter werd, verminderde de invloed van de beschaafde wereld. Bovendien was de aarde verdeeld in verschillende klimaatzones, die bewoond werden door uiteenlopende menstypes: hoe verder naar het zuiden, hoe groter de hitte, wat de mensen lethargisch en zachtaardiger maakte; in het noorden woonden juist volkeren die beïnvloed werden door de kou. De Romeinse dichter Lucanus (eerste eeuw n.Chr.) verwoordde het zo: ‘Iedere noorderling geboren in de vrieskou is onverslaanbaar in de strijd en een liefhebber van de dood; maar gaat men verder naar het zuiden of het oosten, dan zijn de mensen zachtaardiger door de zachte lucht.’

Barbarentrauma

Confrontaties met de ‘oorlogszuchtige’ volkeren van Noordwest-Europa waren vaak tumultueus. Dat bleek al bij aanvang van de vierde eeuw v.Chr., toen volgens de antieke overlevering hordes Galliërs de stad Rome hadden ingenomen en de Romeinen het vertrek van deze barbaarse

tegenstander slechts wisten te bewerkstelligen na betaling van een grote som geld. De Gallische invasie vormde het begin van een heus Romeins ‘barbarentrauma’, de angst dat woeste volkeren uit het onbekende noorden het hadden voorzien op het voortbestaan van de stad.

Dit trauma deed zich opnieuw gelden tegen het eind van de tweede eeuw v.Chr., toen Rome bedreigd werd door de Germaanse Cimbren en Teutonen. Komend uit het huidige Denemarken en het noorden van Duitsland waren deze twee volkeren zuidwaarts getrokken, volgens de antieke overlevering met vele honderdduizenden mannen, vrouwen en kinderen. Andere volkeren, waaronder de Helvetische Tigurini, hadden zich bij de barbarenmeute aangesloten. Tussen 113 v.Chr. – het jaar dat door Tacitus werd aangegeven als het begin van de Romeinse oorlogen tegen de Germanen – en 105 v.Chr. brachten de Cimbren en Teutonen Rome verschillende zware militaire nederlagen toe, de grootste in 105 v.Chr. bij het huidige Orange in Frankrijk. Weliswaar wist de roemruchte generaal Caius Marius (157-86 v.Chr.) de Germaanse opmars in twee veldslagen een halt toe te roepen (102-101 v.Chr.),

‘De Gallische invasie vormde het begin van een heus Romeins “barbarentrauma”

maar in antieke teksten uit latere tijden echoën onmiskenbaar gevoelens van angst en onzekerheid. De nadruk in de antieke geschiedschrijving op de onbekende herkomst van de Germanen, hun schier oneindige aantallen, hun beestachtige inborst, de snelheid van hun opmars en hun reusachtige gestalte reflecteren iets van de paniek die de Cimbren en Teutonen in hun tijd moeten hebben veroorzaakt.

Opgeklapte herinneringen

Ongeveer vijftig jaar later, toen collectieve herinneringen aan de Cimbren en Teutonen nog zeer levendig moeten zijn geweest, kostte het Julius Caesar (100-44 v.Chr.) niet veel moeite de oorlogen tegen de Cimbren en Teutonen en hun Helvetische bondgenoten, gebeurtenissen die volgens eigen zeggen ‘in de herinneringen van onze vaders’ lagen, op te rakelen. Door de oorlogen tegen de Helvetiërs en de legers van de Germaanse *warlord* Ariovistus in 58 v.Chr. – uitvoerig beschreven in het eerste boek van zijn *De bello Gallico* – nadrukkelijk in verband te brengen met de oorlogen tegen de Cimbren en Teutonen en deze en andere kleine volksverplaatsingen op ►

Bernt Kerremans is docent geschiedenis en promovendus aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Het standbeeld van Tacitus bij het Oostenrijkse parlement in Wenen.

Een schilderij van de overgave van de Galliëse leider Vergincetorix aan Julius Caesar na de slag bij Alesia in 52 v.Chr. Geschilderd door Lionel Royer in 1899. Bron: Museum Crozatier.

te kloppen tot reusachtige migraties, maakte Caesar meer van deze confrontaties dan ze feitelijk waren. Op deze wijze kon Caesar zich presenteren als een nieuwe Marius. Daar waar Caesar de Galliërs beschrijft als een soort ‘semibarbaren’ die nog te winnen waren voor de beschaving, daar worden de Germanen door Caesar nadrukkelijk geportretteerd als een woest, arrogant en leugenachtig volk.

Beteugeling

Ondanks twee strafexpedities aan de overzijde van de Rijn bleef het ook na Caesars dood onrustig in het Rijngebied, wat regelmatig tot schermutselingen leidde. In de tijd van keizer Augustus (27 v.Chr.-14 n.Chr.) werden de Romeinse legers in vrijwel jaarlijks terugkerende campagnes over de Rijn gedirigeerd. Het trauma van de Cimbren en Teutonen leek na ongeveer honderd jaar verwerkt. Volgens tijdgenoten, zoals de dichter Horatius (65-8 v.Chr.), was na de beteugeling van Gallië en Spanje de onderwerping van Germanië nu eindelijk aanstaande: *‘[Gehoorzaam zijn] het land van Gallië, niet voor de dood bevreesd, en ook het harde Iberië; de bloeddorstige Sugambren [een Germaanse stam] hebben hun wapens neergelegd.’*

Wat Augustus precies ophad met Germanië

is niet geheel duidelijk, maar een planmatige verovering tot aan de rivier de Elbe waarover in veel moderne literatuur wordt gesproken ligt niet voor de hand: de Romeinen misten simpelweg de kennis over het noordwesten van Europa om een geostrategisch raamwerk voor de lange termijn uit te denken. Ruim twee eeuwen later schreef de Griekse geschiedschrijver Cassius Dio in zijn *Romeinse geschiedenis* dat de Romeinen ‘geen totale gebieden [beheersten], maar louter die delen die toevallig onderworpen waren...’ Dit beeld wordt bevestigd door archeologisch onderzoek: buiten een groot aantal legerplaatsen, vooral gelegen langs de Rijn en de opmarsroutes langs rivieren als de Lippe, is er tot dusverre slechts één civiele nederzetting bekend in Germanië, bij het huidige Lahnau-Waldgirmes (Hessen).

Desondanks zond de augusteïsche iconografie een pregnante boodschap uit van volledige Germaanse onderwerping. Verschillende monumenten – zowel in Rome als in de provincies van het rijk, zoals de triomfbogen van Orange, Carpentras en Saint-Rémy-de-Provence – en munten tonen buigende en geketende barbaren en hevige strijdscènes waarin barbaren het onderspit delven. Ondanks het feit dat er in de tijd van Augustus niemand meer in leven was die de oorlogen tegen de Cimbren en Teutonen persoonlijk kon hebben meegemaakt maakte Augustus tegen het eind van zijn leven vol trots melding dat onder zijn bevel de woongebieden van de Cimbren waren bereikt: ‘Mijn vloot voer over de Oceaan vanaf de monding van de Rijn oostwaarts, tot zover als het gebied van de Cimbri, waar geen enkele Romein noch per land noch per schip ooit tevoren was geweest.’ De naam van de Cimbri zal

Voor de klas

In de opdracht getiteld ‘Munten en memoria’ staat de rol van munten in de herinneringscultuur van het oude Rome centraal. De opdracht is geschikt voor vwo 4 en kan dienen als basis voor profielwerkstukken in havo 5 en vwo 6. Voor meer informatie: b.kerremans@frenckencollege.nl.

in deze nog altijd collectieve herinneringen hebben opgeroepen aan de Cimbrische inval ruim honderd jaar daarvoor.

Nieuw trauma

In de tweede eeuw n.Chr. blikte de geschiedschrijver Florus als volgt terug op de Germaanse veroveringen van Augustus: 'Er was kort gezegd vrede in Germanië, zodat de inwoners veranderd leken, evenals het aanzicht van het land. Ja, zelfs het klimaat was zachter en aangenameer dan het gewoonlijk was.'

Ook andere auteurs oordeelden louter positief over de behaalde resultaten van Augustus' generaals in Germanië, met name zijn beide stiefzonen Drusus en Tiberius. Feitelijk dienden dergelijke loftuitingen als opmaat naar hun beschrijvingen van een nieuw barbareutrauma: de dramatische nederlaag van Publius Quinctilius Varus tegen een Germaanse stammen-coalitie onder aanvoering van de rebel Arminius in het Teutoburgerwoud (9 n.Chr.). Volgens de eerder genoemde Velleius Paterculus betrof het 'een tegenstander die Italië bedreigde met een Cimbrisch-Teutoonse opmars...'

Anders dan vaak wordt beweerd trokken de Romeinen zich na deze 'schande' niet onmiddellijk terug achter de Rijn. Tussen 14 en 16 n.Chr. trachtten Romeinse troepen aangevoerd door Germanicus het geschonden blazoens enigszins te herstellen, totdat keizer Tiberius (14-37) de stekker uit het geld- en troepenverslindende project trok. Germanicus mocht een triomftocht houden

zonder dat er een doorslaggevende overwinning op de Germanen was behaald. Maar ook lang hierna zag Rome zich bij tijd en wijle genoodzaakt militaire expedities te ondernemen aan de overzijde van de Rijn, zoals een recent opgegraven slagveld op de Harzhorn (Nedersaksen) uit de derde eeuw n.Chr. heeft aangetoond. En in tijden van serieuze Germanendreiging herleefden telkens weer de latente collectieve herinneringen aan de Cimbren en Teutonen. ■

De triomfboog die keizer Augustus in Orange in Frankrijk liet neerzetten ter herinnering aan de Gallische Oorlog.

Verder lezen

Klaus-Peter Johné, *Die Römer an der Elbe* (Berlijn 2006).

Bernt Kerremans, 'De politieke carrière van Publius Quinctilius Varus', in: *Hermeneus* 82.5 (2010), p. 198-204.

Idem, 'Een Romeinse prins tussen Rijn en Elbe. Germanicus, Tacitus en de veldtochten in Germanië (14-16 n.Chr.)', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 124.3 (2011), p. 300-317.

Idem, 'Metus Gallicus, tumultus Cimbricus? The Possible Promulgation of a Tumultus in the Cimbrian War (105-101 BCE)', in: *Mnemosyne* 69.4 (2016), p. 822-841. (Alle te vinden op: tinyurl.com/y8fv4rax.)

Robert Nouwen, *Keizer Augustus en de Lage Landen* (Leuven 2009).

Helmuth Schneider, *Feindliche Nachbarn. Rom und die Germanen* (Keulen/Weimar/Wenen 2008).

Vertalingen: Van het werk van Caesar en Tacitus bestaan Nederlandse vertalingen van Vincent Hunink. De boeken van Cassius Dio gewijd aan keizer Augustus zijn vertaald door G.H. de Vries. Marius' oorlogen tegen de Cimbren en Teutonen zijn uitvoerig beschreven in Plutarchus' biografie van Marius, vertaald door Gerard Janssen.

Iedereen bij de les

Nascholingen over passend onderwijs en mediawijsheid

Dit jaar viert EUROCLIO – European Association of History Educators haar vijfentwintigjarig bestaan. EUROCLIO heeft altijd veel aandacht besteed aan de professionele ontwikkeling van geschiedenisdocenten. Zo is er elk jaar een internationale vergadering. Wat minder bekend is, is dat EUROCLIO sinds enkele jaren ook andere vormen van nascholing aanbiedt – meer gericht op bepaalde thema's. We lichten twee van deze mogelijkheden toe.

Steven Stegers is programmadirecteur bij EUROCLIO.
Judith Geerling is senior projectmanager bij EUROCLIO.

In de afgelopen periode is er veel aandacht geweest voor specifieke doelgroepen die onderbelicht bleven in regulier lesmateriaal, denk hierbij bijvoorbeeld aan minderheden. Daarnaast ligt de nadruk in al het werk van EUROCLIO op multiperspectiviteit en het belichten van verschillende invalshoeken en interpretaties. In 2015 heeft EUROCLIO hierin een volgende stap gezet, en is een project gestart het geschiedenis- en maatschappijleeronderwijs meer inclusief en toegankelijk te maken voor alle leerlingen.

Bredere trend

De focus op de geschiedenis van groepen mensen in de samenleving die relatief weinig aandacht hebben gehad, valt samen met een bredere trend waarbij steeds meer nadruk komt te liggen op inclusief of passend onderwijs binnen de setting van reguliere scholen. Ook in andere landen in Europa is deze trend zichtbaar. Daarnaast is in 2015

besloten door de lidstaten van de Verenigde Naties samen te werken aan de *Sustainable Development Goals*. Onderdeel daarvan is de doelstelling inclusief en rechtvaardig, kwalitatief hoogwaardig onderwijs zeker te stellen en mogelijkheden voor levenslang leren voor een ieder te bevorderen. In lijn met deze doelstelling werkt EUROCLIO binnen het project *Strategies for Inclusion: Making High Quality History and Citizenship Education More Inclusive and Accessible* aan het ontwikkelen van lesmateriaal dat voor iedere leerling toegankelijk is, maar ook betekenisvol en relevant. Het aanbieden van passend onderwijs is namelijk makkelijker gezegd dan gedaan. Vakdocenten worden lang niet altijd even goed ondersteund om met alle individuele leerbehoeften van hun leerlingen om te gaan. Er wordt veel nagedacht over de kwaliteit van onderwijs en over passend onderwijs, maar niet altijd over de combinatie van beiden.

Het ontwikkelings-
team van het *Strategies for Inclusion-*
project in Praag.

Uitgangspunt in het materiaal dat EUROCLIO ontwikkelt, is het overwinnen van barrières voor het onderwijzen en leren van geschiedenis en maatschappijleer. Hierbij kan worden gedacht aan taal of motivatie, maar ook bijvoorbeeld het in staat zijn een ander perspectief in te nemen. De leermaterialen behandelen uiteenlopende thema's, waaronder de industriële revolutie, het gebruik van symbolen en methodes zoals tijdlijnen. Daarnaast bevatten deze lessen extra uitleg over hoe je verschillende leerlingen meer kunt betrekken bij de les.

Naast de losse lesplannen wordt er ook een lerarenhandleiding geschreven, waarin meer uitleg staat over wat wordt verstaan onder inclusief en toegankelijk geschiedenisonderwijs. EUROCLIO organiseert een training met de ontwikkelde materialen in Hamburg van 16 tot en met 21 februari 2018 en nodigt geïnteresseerden van harte uit om hieraan deel te nemen. Registratie kan via euroclio.eu/inclusive-education-training. Alle leermaterialen zijn vanaf voorjaar 2018 gratis te verkrijgen op historiana.eu.

Opgroeien in een digitaal landschap

In heel Europa komen leerlingen op verschillende manieren met geschiedenis in contact: gesprekken met vrienden en familie, televisieprogramma's en films, (online) spelletjes, publiek debat en sociale media. Al deze verschillende factoren beïnvloeden van jongs af aan de beeldvorming en kijk op geschiedenis van leerlingen. Zonder een kritische houding ten opzichte van al deze verschillende meningen, worden ideeën slechts geëchood in plaats van onafhankelijk gevormd.

Het staat vast dat steeds meer jonge Europese leerlingen opgroeien in een digitaal landschap, terwijl deze verschuiving van analoog naar digitaal niet gereflecteerd wordt in het geschiedenisonderwijs op scholen.

Dit is de centrale vraag van het project *E-Story: Media and History* waar EUROCLIO met partners uit Hongarije, Italië, Polen, Slovenië, Spanje en het Verenigd Koninkrijk aan werkt. In dit project heeft EUROCLIO als doel de kritische reflectie op multimediale bronnen en het gebruik van deze bronnen in het lessenpakket van geschiedenisonderwijzers aan te moedigen, om zo leerlingen een kritische, multiperspectieve denkwijze bij te brengen. Op deze manier leren leerlingen na te denken over zowel geschiedenis als het heden, zonder klakkeloos ideeën over te nemen waar ze op het web mee in aanraking zijn gekomen. Om deze doelstelling te realiseren kijken wij onder andere naar wat mediawijsheid in de context van geschiedenisonderwijs precies betekent. Bijvoorbeeld door het analyseren van historische informatie in verschillende, voornamelijk digitale media, het in kaart brengen van digitale collecties van erfgoedinstellingen en het ontwikkelen van lesstrategieën voor docenten.

'Het staat vast dat steeds meer jonge Europese leerlingen opgroeien in een digitaal landschap, terwijl deze verschuiving niet gereflecteerd wordt in het geschiedenisonderwijs'

Op 2 februari 2018 organiseert EUROCLIO een nascholingsdag bij het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid in Hilversum. De lesstrategieën komen dan uitgebreid aan bod. Tijdens deze dag worden alle resultaten van het project gepresenteerd. Tegelijkertijd wordt docenten de mogelijkheid gegeven met de ontwikkelde materialen en andere resultaten te werken. Het programma bestaat voornamelijk uit actieve workshops, gegeven door internationale experts. De workshops beslaan uiteenlopende onderwerpen: van nieuwe fenomenen als de sociale media-bubble en *fake news*, tot propaganda en reclamewijsheid. We willen docenten echter ook graag de ruimte bieden voor het delen van ervaringen in Nederland. Voor deze nascholingsdag verwachten we rond de honderd deelnemers. Meer informatie kunt u vinden via euroclio.eu/history-media-literacy. De nascholingsactiviteiten die EUROCLIO ontwikkelt, vormen een manier voor geschiedenisdocenten om hun kennis en lesstrategieën op zeer specifieke punten uit te breiden. Daarnaast biedt het een uitgelezen kans met docenten vanuit heel Europa in contact te komen, ideeën uit te wisselen en ervaringen met collega's te delen. We hopen dan ook dat we velen van jullie op een van onze nascholingsdagen mogen verwelkomen! ■

Geen verschil tussen oorlog en vrede

Egodocument van Beckmann geeft inzicht in de Weimarperiode

Door middel van een onderbouwde argumentatie maakt de historicus een construct van het denken en handelen van mensen in het verleden. Helaas wordt daarbij regelmatig de mens uit het oog verloren. Geschiedschrijving gaat dan over functies (de keizer) of fenomenen (het militarisme) of ontwikkelingen (de modernisering). Hoe concrete mensen dachten en handelden, blijft vaak beperkt tot algemeenheden. Met een egodocument kun je dit patroon doorbreken.

Harry Havekes is vakdidacticus geschiedenis en kunstgeschiedenis aan de Radboud Docenten Academie in Nijmegen.

Koen Henskens is vakdidacticus geschiedenis en mediëvist aan het Instituut voor Leraar en School van de HAN in Nijmegen.

De laatste jaren is er meer aandacht voor egodocumenten. Ze bieden leerlingen de mogelijkheid om zich te verplaatsen in een concreet persoon en vanuit dat perspectief naar het verleden te kijken. Vaak zijn dit geschreven documenten, bijvoorbeeld brieven of dagboekfragmenten. Beeldende kunst is vaak ook een persoonlijke blik op de historische context, zeker tijdens de Duitse *Neue Sachlichkeit*. In deze stroming die zich vooral in de eerste jaren van de Weimarrepubliek manifesteerde, wordt de samenleving kritisch geobserveerd, in vaak apocalyptische beelden.

Gedempte kleuren

Max Beckmann (1884-1950) was een Duitse schilder die aan het begin van de twintigste eeuw werkte in de Duits impressionistische traditie. In gedempte kleuren verbeeldde hij de bourgeoisie en landschappen. Iets later schilderde hij, met een vlottere penseelvoering, ook de dynamiek van de stad. Hij paste volledig in het beeld van het vroegtwintigste-eeuwse Duits nationalisme: trots, optimistisch en vol ontzag voor de (technische) vooruitgang. Het verbaast dan ook niet dat hij zich in 1914 – hij was toen al dertig jaar oud – vrijwillig aanmeldde als verpleger voor het westelijk front. Zoals vele anderen ging hij blijmoedig de oorlog in, maar kwam hij er een jaar later, in 1915, met een zenuwzinking uit. Zijn schilderij was definitief veranderd.

Hij sprak over *die Hölle* (de hel) en zag overal om hem heen ellende, verderf en ontredde.

Op zijn schilderij *Die Nacht* (1918-1919) zien we een gruweldaad. Op een zolderkamer heeft een gezin rond een tafel gezeten, als er drie schimmige mannen binnendringen en bruut tekeergaan. Links trekt een man aan een das, die over een balk is gegooid en om de nek van het slachtoffer zit. Diens nek lijkt al geknakt, maar dat weerhoudt een ander niet om de arm van het slachtoffer te breken. Deze man is pijprokend en met een verband om het hoofd afgebeeld, en keurig gekleed in een groen gilet met een gele stropdas. Linksonder de tafel blaft een hond.

Rechts staat een man met baard die zijn pet diep over de ogen heeft getrokken. Onder zijn arm heeft hij een jonge vrouw, die zich vast probeert te klampen aan zijn kleding. Met zijn vrije hand opent hij het raam, wat suggereert dat hij op het punt staat om haar naar buiten te gooien. In de voorgrond is een half ontklede vrouw te zien. Haar benen wijd uit elkaar en haar handen vastgebonden, hoog boven haar hoofd aan een paal. Zal ze verkracht worden of is dat al gebeurd?

Een kaars is omgevallen en een andere staat op het punt van omvallen, een klassiek symbool voor de dood.¹ Borden liggen op de grond, evenals een grammofoon, waar het gezelschap even daarvoor blijkbaar nog naar luisterde. De ruimte versterkt

de scène, doordat de wanden onbestendig zijn en het venster scheef in de sponning hangt. De balken en de tafel steken diagonaal door de ruimte. De kleuren, vooral lichte bruine en grijsinten, met hier en daar wat flets blauw, groen en rood, worden omkaderd door zwarte contourlijnen in hoekige en strakke lijnen en vormen. In dit brute tafereel zit op de achtergrond een vrouw met roodbruin haar en een rode jurk schijnbaar onaangetast te kijken naar de gruweldaden. Blijkbaar is ze onaangedaan of onmachtig in te grijpen, of misschien hoort ze bij de drie moordenaars. Haar rustige houding maakt het contrast met de lynchpartij alleen maar groter en roept de vraag op naar de verhouding tussen daders en slachtoffers.

Herinnering aan de hel

Beckmann presenteert hier de dagelijkse werkelijkheid zoals hij die ervoer. De Novemberrevolutie van 1918, de ineenstorting van het keizerrijk, de communistische revolutie in januari 1919 met de moord op Rosa Luxemburg en de dagelijkse herinnering aan en confrontatie met de gevolgen van de Eerste Wereldoorlog (de armoede, de gewonden en oorlogsinvaliden, etc.) versterkten zijn herinnering aan de hel van de loopgraven. De oorlog mocht dan wel voorbij zijn, maar Beckmann merkte daarover op: 'Tussen oorlog en vrede zit niet zo'n verschil. We zijn deel van de totale ellende, die over ons heen komt. Ons hart

¹ Cat.tent. Max Beckmann, *Retrospektive*, 1984-1985, München, Berlijn, Saint Louis, Los Angeles, p. 204.

en onze zenuwen worden overgeleverd aan het huiveringwekkende geschreeuw van de arme, misleide mensen.²

Beckmann liet de oorlog doorlopen in het naoorlogse Duitsland, maar legde de schuld van de ellende niet direct bij de elite of bij gezagsdragers. In de traditie van het Duits romantisch denken zag hij de nietige mens in een apocalyptische strijd met zijn omgeving. In de negentiende eeuw was dit een strijd tegen de imposante natuur (zie bijvoorbeeld de werken van Caspar David Friedrich), maar in de twintigste eeuw is het een gevecht in/tegen de moderne samenleving en dan vooral de moderne *Großstadt* waarin de mens moest zien te overleven. Beckman sprak hierover als een

'aardse hel' (zie ook zijn lithografiserie *Die Hölle*, die tegelijkertijd is ontstaan).³

Over *Die Nacht* worden vele paradoxale opmerkingen gemaakt. Werner Schmalenbach, die het schilderij voor het museum in Düsseldorf kocht, noemde het: 'Een afschuwelijk schilderij! Een grandioos schilderij. Ik haat het werkelijk. Maar het is een meesterwerk.' Criticus Eduard von Bendemann beschreef het werk tijdens de eerste tentoonstelling ervan in 1919: 'De gruwelijke overval op een familie door een moordenaarsbende als symbool van de ontzetting van onze tijd.' Zelf noemde Beckmann het zijn belangrijkste werk. Het schilderij van Beckmann kan gebruikt worden om de complexe situatie aan het einde van de

Eerste Wereldoorlog te schetsen. Leerlingen realiseren zich vaak niet goed dat een wapenstilstand of een vredesverdrag niet betekent dat er dan direct een rustige en vredige periode aanbreekt. Ze denken vaak in zwart-witbeelden en hebben moeite om processen en overgangen te herkennen. Vaak zijn juist dit soort momenten van groot belang voor de ontwikkelingen in de daaropvolgende periode. In dit geval lagen daar de wortels van het geknakte nationalisme, de liefde voor en de haat tegen het socialisme/communisme, en de armoede die door de herstelbetalingen in het Verdrag van Versailles alleen nog maar vergroot werd. Beckmann laat zien hoe de 'gewone' man het leven ervoer. ■

Max Beckmann, *Die Nacht*, 1918-1919, olie op doek, 133 x 154 cm., Kunstsammlung Nordrhein-Westfalen, Düsseldorf.

² Max Beckmann, *Schöpferische Konfessionen*, in: *Tribüne der Kunst und Zeit. Eine Schriftensammlung*, samengesteld door Kasimir Enschedé, Bd. XIII, Berlin 1920 (eerste uitgave 1918), p. 61.

³ Cat.tent. Max Beckmann, *Retrospektive*, 1984-1985, München, Berlin, Saint Louis, Los Angeles, p. 402-404.

S A G A

geschiedenis voor de
wereld van vandaag

Ervaren hoe Saga werkt in jouw klas?

Vraag de gratis proeflessen aan op www.saga.nl.

Saga

Saga is een nieuwe geschiedenismethode voor het voortgezet onderwijs, die aansluit bij de beleavingswereld van leerlingen. Het is een digitale methode met een boek voor de docent die in de klas samen met leerlingen de geschiedenis wil onderzoeken. Saga is erop gericht om leerlingen te prikkelen, nieuwsgierig te maken en vooral veel zelf te laten ervaren en ontdekken. Want: beleven en onderzoeken is begrijpen.

Leerlingen:

- beleven het verleden en hebben een missie en een rol in een interactief verhaal
- onderzoeken de geschiedenis en leren kritisch denken
- werken aan vaardigheden en bouwen al doende aan hun kennis en inzicht
- ervaren wat ze aan geschiedenis hebben

Docenten:

- hebben de ruimte om keuzes te maken
- kunnen differentiëren per leerling of per groep
- kunnen zelf verhalen, anekdotes en bronnen toevoegen

Een gevaarlijke vriend

De complexe relatie tussen Amerika en Pakistan

Het is jammer dat het huidige geschiedenisonderwijs leerlingen weinig handvaten biedt voor een historische duiding van het hedendaagse islamistisch terrorisme. De geschiedenis van Pakistan biedt een verrassende en rijke invalshoek om dit thema te behandelen vanuit de traumatische dekolonisatie en de daaropvolgende Koude Oorlog.

Pakistan heeft sinds het presidentschap van Richard Nixon een bijzondere, welhaast perverse band met de Verenigde Staten; een band die dusdanig innig bleef dat president Trump recent besloot dat Pakistan niet getroffen wordt door de ‘muslim ban’, die het reizen vanuit islamitische landen naar de Verenigde Staten verbiedt. Dit is opmerkelijk, niet alleen omdat Pakistan onderdak bood aan Osama bin Laden in diens laatste levensjaren, maar ook omdat terroristische opleidingscentra in Pakistan een groot aantal geradicaliseerde Europese jongeren huisvestten, waaronder de aanslagplegers van 11 september 2001.

Nixon figureert steevast in lijsten van ‘slechtste Amerikaanse presidenten’, een reputatie die hij zeker verdient als het aankomt op zijn buitenlandse beleid jegens India en Pakistan. Zijn eerste bezoek aan het subcontinent vond plaats in december 1953 als vicepresident onder Dwight Eisenhower. Hij landde eerst in India, een land dat hij intens wantrouwde wegens Nehru’s weigering zich aan te sluiten bij een Amerikaans militair bondgenootschap tijdens de Koreaoorlog.

Nixon beschouwde de Indiase premier Nehru als een verkapte communist en liet hem dat duidelijk merken. Nixons bezoek aan Pakistan, gelijk daarna, verliep daarentegen op rolletjes. ‘Pakistan is een land waar ik alles voor zou willen doen,’ zei Nixon enthousiast toen hij terug was in Washington. De armoede in de chaotische steden bekoorde hem matig, maar de piekfijn onderhouden kazernes des te meer. Daar was hij onder de indruk geraakt van de joviale generaals (en latere dictators) als Ayub Khan en Yahya Khan. Nixon onthield dat Pakistanen verstokte communistenhaters waren en heel pro-Amerikaans.

Geraffineerd spel

Nixon had weinig gevoel voor het geraffineerde spel waarmee hij door Pakistan werd gemanipuleerd, want in werkelijkheid was het sentiment jegens Amerika uitgesproken negatief – zeker sinds de Amerikaanse erkenning van de staat Israël.¹ De opeenvolgende Pakistaanse regeringen waren echter wanhopig op zoek naar middelen om hun eigen leger op grootte te houden. De scheiding tussen India en Pakistan in 1947 was dramatisch verlopen. De deling van de provincie Punjab tussen beide landen was ontaard in massamoorden op grote schaal en een vluchtelingenstroom van elf miljoen mensen. Nog problematischer waren de gefnuikte verwachtingen omtrent de toetreding van het vorstendom Kashmir tot Pakistan.

‘Nixon figureert steevast in lijsten van “slechtste Amerikaanse presidenten”, een reputatie die hij zeker verdient als het aankomt op zijn buitenlandse beleid jegens India en Pakistan’

De plotse Indiase bezetting van Kashmir in 1947 werd voor Pakistan een nationale obsessie die duurt tot de dag van vandaag.² India was (en is) in de Pakistaanse nationale psyche de archetypische aartsvijand. Vanuit deze achtergrond ontstond een schizofrene relatie met Amerika, waarin de Pakistanen op hypocriete wijze Moskou afschilderden als een enorme dreiging ►

Stefan Kras is docent geschiedenis aan het Avicenna College in Rotterdam.

President van de Verenigde Staten Richard Nixon in 1971. Bron: US National Archives and Records Administration.

¹ Husain Haqqani, *Magnificent Delusions. Pakistan, the United States, and an Epic History of Misunderstanding* (2013).

² Nisid Hajari, *Midnight's Furies. The Deadly Legacy of India's Partition* (2015).

1 Mooi in beeld gebracht in de film *Bridge of Spies* (2015).

2 Gary J. Bass, *The Blood Telegram. Nixon, Kissinger and a Forgotten Genocide* (2013).

die alleen met Amerikaanse steun kon worden tegengehouden. In werkelijkheid was het (nooit benoemde) einddoel altijd om Kashmir te veroveren met de modernste Amerikaanse wapens. Geld had Pakistan niet, maar wel een militaire basis bij het dorpje Badaber in het noorden, dat de Amerikanen vanaf 1959 gebruikten als standplaats voor hun U2-spionagemissies boven de Sovjet-Unie.³ In ruil voor een tienjarig huurcontract van deze basis leverde Amerika voor 1,3 miljard dollar aan militair materieel.

‘Door de successen in de strijd tegen de Sovjet-Unie werd Pakistan een magneet voor geradicaliseerde jongeren uit de hele wereld’

Aanhangers van Jamaat-al-Islami, een Pakistaanse religieuze politieke partij, tijdens een anti-Amerikaans protest in Peshawar, september 2011. Op het bord rechts staat in het Urdu: ‘Leiders, jullie aanbidden dollars, breek de ketting van de Amerikaanse slavernij.’ Foto: Reuters/Fayaz Aziz.

Nixon geloofde dat hij een ongecompliceerde mannenvriendschap had met de Pakistaanse generaals en hij toonde weinig interesse in de dubbele bodems van deze relatie. Hij schreef in zijn dagboek dat hij slapeloze nachten had van Ayub klachten over de onbetrouwbaarheid van de Verenigde Staten die de Pakistaanse generaal in één zin voor Nixon had samengevat: ‘Het is gevaarlijk om een vriend van Amerika te zijn.’ Bovendien had Nixon Pakistan hard nodig in zijn pogingen de Vietnamoorlog af te sluiten met *Peace with Honor*. Een belangrijke beleidsdoelstelling van

Nixons Vietnampolitiek was China te overtuigen te stoppen met de steun aan Noord-Vietnam. Tussen Washington en Peking bestonden alleen geen diplomatieke banden op hoog niveau en Kissinger was als de dood dat een directe Amerikaanse toenaderingspoging door de Chinezen kon worden gelekt naar de internationale pers voor propagandadoeleinden. Yahya Khan, de opvolger van Ayub, was de enige Amerikaanse bondgenoot die Mao persoonlijk kende. Kissinger vloog na Yahya’s bemiddeling naar Karachi, officieel voor een privébezoek aan Pakistan, maar in werkelijkheid om in het diepste geheim het vliegtuig te nemen naar Peking, waar het voorwerk werd verricht voor Nixons beroemde bezoek aan Mao van 1972. De prijs die Nixon hiervoor aan Pakistan zou betalen was hoog.⁴

Gespleten land

Pakistan was in 1970 nog een gespleten land. Het bestuurscentrum lag in West-Pakistan, waar net Islamabad als nieuwe hoofdstad uit de grond was gestampt. In Oost-Pakistan (het tegenwoordige Bangladesh) kreeg de wens naar meer autonomie een dusdanige impuls dat begin 1972 de onafhankelijkheid van Bangladesh werd uitgeroepen. Voor Yahya was dit onaanvaardbaar, maar hij kon zijn troepen niet via India naar Bangladesh sturen om orde op zaken te stellen. Gelukkig voor hem was Nixon gelijk bereid Amerikaanse

schepen en vliegtuigen ter beschikking te stellen. In Bangladesh richtten de West-Pakistaanse militairen vervolgens een waar bloedbad aan. Na vragen hierover vanuit het Amerikaanse Congres, loog Nixon over zijn betrokkenheid in deze tragedie en bleef hij illegale wapenleveranties aan Yahya Khan fatteren. Niet alleen voor de Bangladeshi was dit een drama, ook India werd ernstig gedestabiliseerd, omdat het land in één jaar tijd bijna tien miljoen vluchtelingen over de grens zag komen. Om deze stroom te keren, startte India de voorbereidingen voor een oorlog tegen Pakistan en verzekerde zich in augustus 1972 van de steun van Brezjnev; een ontwikkeling die bijna Nixons driehoeksdiplomatie verpestte.

Na Nixon werd de relatie tussen de Verenigde Staten en Pakistan complexer. De steun uit Washington was na het einde van de Vietnamoorlog opgedroogd, maar de inval van Brezjnev in Afghanistan (1979) bood nieuwe kansen. Amerika was bereid veel te investeren tegen de Russen. De islamistische regering van de nieuwe dictator Zia-ul-Haq haalde tijdens de onderhandelingen met de CIA het onderste uit de kan. Terwijl medewerkers van de CIA in Angola bijvoorbeeld ter plekke aanwezig waren om de operaties van de FNLA tegen de communistische tegenstanders te leiden, eisten de Pakistanen een blanco cheque zonder verantwoording achteraf.⁵ Miljarden dollars stroomden naar Pakistan, een bedrag dat werd verdubbeld door de regering van Saoedi-Arabië. Het geld werd deels besteed aan het steunen van diverse islamistische milities in Afghanistan (de moedjahedien), maar ook aan de verdere ontwikkeling van het eigen nucleaire programma.⁶ Namens de Saoediërs zou Osama bin Laden in deze periode nauwe banden ontwikkelen met islamistische bewegingen in zowel Pakistan als Afghanistan.

Met de ineenstorting van het communisme stopte ook de Russische betrokkenheid in Afghanistan. Net als in 1972 stopte de Amerikaanse financiële steun aan het Pakistaanse leger abrupt. Uiteraard gaf dit een nieuwe impuls aan het al langer bestaande anti-Amerikanisme – niet alleen in Pakistan, maar ook in Afghanistan en Saoedi-Arabië. De Russen hadden geprobeerd in Afghanistan een programma door te voeren van landhervormingen en gelijke rechten voor mannen en vrouwen. De Amerikanen hadden jarenlang echter groepen gesteund die niet alleen vochten tegen de Russen, maar ook tegen een waardestelsel dat inherent is aan een seculiere maatschappij. Deze groepen bleken na het einde van de Koude Oorlog moeilijk meer te controleren, ook omdat zij steun bleven ontvangen vanuit Saoedi-Arabië.⁷ Door de successen in de strijd tegen de Sovjet-Unie werd Pakistan een magneet voor geradicaliseerde jongeren uit de hele wereld. De ‘veelkoppige Hydra’ aan zwaarbewapende en goedgetrainde organisaties, waaronder Al Qaida, kon door niemand meer goed worden gecontroleerd, wat pijnlijk aan het licht kwam met de aanslagen van 11 september. Noodgedwongen stroomden er opnieuw Amerikaanse miljarden richting Pakistan om dit nieuwe gevaar te bestrijden, maar de wederzijdse relatie wordt tegenwoordig gekenmerkt door wantrouwen en staat onder zware druk. ■

5 George Crile, *Charlie Wilson's War: How the Wildest Man in Congress and a Rogue CIA Agent Changed the History of Our Times* (2007).

6 De Zembla-documentaire *De Nederlandse atoombom* (7 november 2005) overdrijft enigszins het belang van de geheimen die Abdul Qadir Khan in Nederland stal voor de ontwikkeling van een Pakistaans programma voor de ontwikkeling van nucleaire wapens.

7 Goed belicht in Greg Mortensens *Drie koppen thee* (2008).

Links: Generaal Ayub Khan was van 1958 tot 1969 president van Pakistan. Foto: onbekend, 1972. Bron: Nationaal archief. Onder: Hindoes vluchten per boot uit Karachi in Pakistan na de deling met India. December 1947. Foto: Margaret Bourke White, Life Magazine.

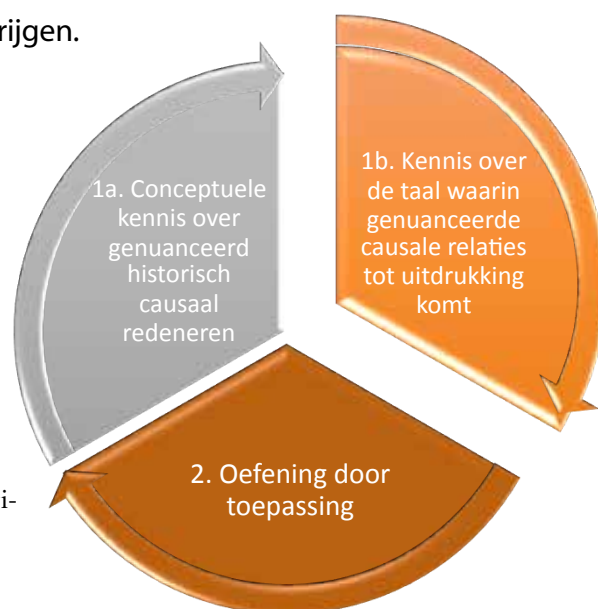
Lesmodule

Voor de bovenbouw vwo van het Avicenna College in Rotterdam ontwikkelde Stefan Kras een module van negentien lessen over dit onderwerp. De studiewijzer en het lesmateriaal zijn te downloaden via de website van de VGN. Feedback is welkom.

Veroorzaken, beïnvloeden,

Taalgericht historisch causaal redeneren

Een goede historisch-causale redentatie is voor leerlingen lastig om te maken. Zowel de redentatie zelf, als de taal waarin deze redentatie wordt uitgedrukt zijn moeilijk onder de knie te krijgen. Door leerlingen zowel op conceptueel niveau te trainen in historisch-causaal redeneren als door taalsteun te geven over de wijze waarop deze conceptuele kennis wordt uitgedrukt, verbetert het niveau van historisch-causaal redeneren, zo blijkt uit onderzoek door studenten van de Hogeschool van Amsterdam.

Terence Honing is onderzoeker binnen het lectoraat didactiek van de maatschappijvakken en secretaris van de VGN-commissie lerarenopleidingen. **Arie Wilschut** is lector van het genoemde lectoraat. Samen begeleiden zij een drietal studenten met hun LPO (LIO Praktijk Onderzoek) naar de taal van causaliteit. De studenten **Maggy van Pooij**, **Jeffrey Peereboom** en **Maaïke de Witte** rondt dit studiejaar hun studie af met hun onderzoek.

Het genuanceerde leren denken over historische oorzaak-gevolgrelaties vormt een belangrijk onderdeel van de historische vaardigheden die zowel in onder- als de bovenbouw geleerd moeten worden. In een genuanceerde oorzaak-gevolgrelatie houden de leerlingen er rekening mee dat er altijd meerdere oorzaken zijn, nooit één. Bovendien moeten leerlingen verschillende soorten oorzaken kunnen onderscheiden. Het meest gehanteerde onderscheid is die in structurele en incidentele oorzaken, soms aangevuld met intentionele oorzaken. Het is meestal een van deze incidentele of intentionele oorzaken die wordt aangeduid als de aanleiding, de spreekwoordelijke druppel die de emmer deed overlopen. Daarnaast moeten leerlingen onderscheid kunnen maken tussen oorzaken die achterliggend, of minder invloedrijk zijn geweest, en de belangrijkere of doorslaggevende oorzaken. Maar hoe krijgen we de leerlingen zover dat zij het bovenstaande conceptuele onderscheid tussen de verschillende categorieën en de weging in een causale relatie ook daadwerkelijk tot uitdrukking brengen? Een veel gehanteerde aanpak bij het aanleren van vaardigheden is het achtereenvolgens aandragen van kennis over een genuanceerde historisch-causale relatie, waarna er geoefend wordt door middel van toepassing (van stap 1a naar stap 2 in figuur 1). Vanuit een taalgerichte vakbenadering wordt dan een stap overgeslagen. In deze taalgerichte benadering wordt er naast conceptuele kennis over genuanceerde historisch causale relaties, ook aandacht besteed aan de taal waarin deze tot uitdrukking komt. Het is immers de taal, waarmee we de nuancering in de redentatie tot uitdrukking brengen.

De taal van causaliteit

Causale relaties kunnen worden uitgedrukt in zelfstandige naamwoorden (*de oorzaak is, de reden is*), in werkwoorden (*dat leidde tot, dit droeg bij aan*) en met behulp van structuurmarkeerders (*omdat, dus*). Een vierde wijze om causaliteit uit te drukken is door in een verhaal twee gebeurtenissen elkaar op te laten volgen (*na de moord op Frans Ferdinand, brak de oorlog uit*). Doordat twee gebeurtenissen na elkaar worden gepresenteerd, wordt een causaal verband gesuggereerd. We noemen dit de impliciete wijze om causaliteit uit te drukken.

Uit onderzoek blijkt dat vooral werkwoorden en zelfstandige naamwoorden zich goed lenen voor het tot uitdrukking brengen van genuanceerde historisch causale relaties. Zo kan met zelfstandige naamwoorden als *het gevolg* en *het resultaat*, een zeker direct verband tot uitdrukking worden gebracht terwijl zelfstandige naamwoorden als *de invloed* of *de voedingsbodem* wijzen op structuren die blijkbaar op de achtergrond een rol hebben gespeeld. Bovendien kunnen zelfstandige naamwoorden worden voorzien van bijwoorden, waardoor er gesproken kan worden over *de belangrijkste oorzaak* of *een achterliggende reden*. Ook lijkt het makkelijker om met zelfstandige naamwoorden meerdere oorzaken tot uitdrukking te brengen. Een zin als: *zowel de bondgenootschappen als het imperialisme en het nationalisme zijn als oorzaken aan te wijzen van de Eerste*

Figuur 1. Een model waarin taalsteun geïntegreerd is in het conceptueel leren denken over genuanceerde historisch-causale relaties.

resulteren

Wereldoorlog, is minder eenvoudig in structuur-markeerders uit te drukken.

Hetzelfde geldt voor werkwoorden. Ook deze kunnen een direct verband aanduiden (*leidden tot, verklaren*) of een indirect verband (*droegen bij aan, maakten mogelijk dat*) en maken het mogelijk zowel enkelvoudige als meervoudige causale relaties uit te drukken. In een taalgerichte didactiek (zie figuur 1) gaan kennis over genuanceerde historisch-causale relaties en kennis over de taal waarin deze tot uitdrukking komen dus hand in hand.

Een taalgerichte didactiek

In het onderzoek van de studenten is een didactiek gebaseerd op het bovenstaande model onderzocht. Om de kennis over de verschillende soorten causale relaties (fase 1a) bij te brengen is gewerkt met een aantal lessuggesties uit *Teaching History*. In een door Chapman (2003) gesuggerede lessenserie hebben de studenten gewerkt met een verhaal waarin wordt beschreven hoe een huis uiteindelijk helemaal tot op de grond is afgebrand.¹ In het verhaal wordt de rokende conciërge die een oud (en van hout gemaakte) huis beheert, gebeld. Om op te nemen spuugt hij zijn sigaret uit, net in de buurt van een lekkende gasleiding. Het huis vat vlam. De brandweer had vervolgens grote moeite het huis te bereiken omdat het huis gebouwd was in een achterafbuurt met allemaal nauwe straatjes.

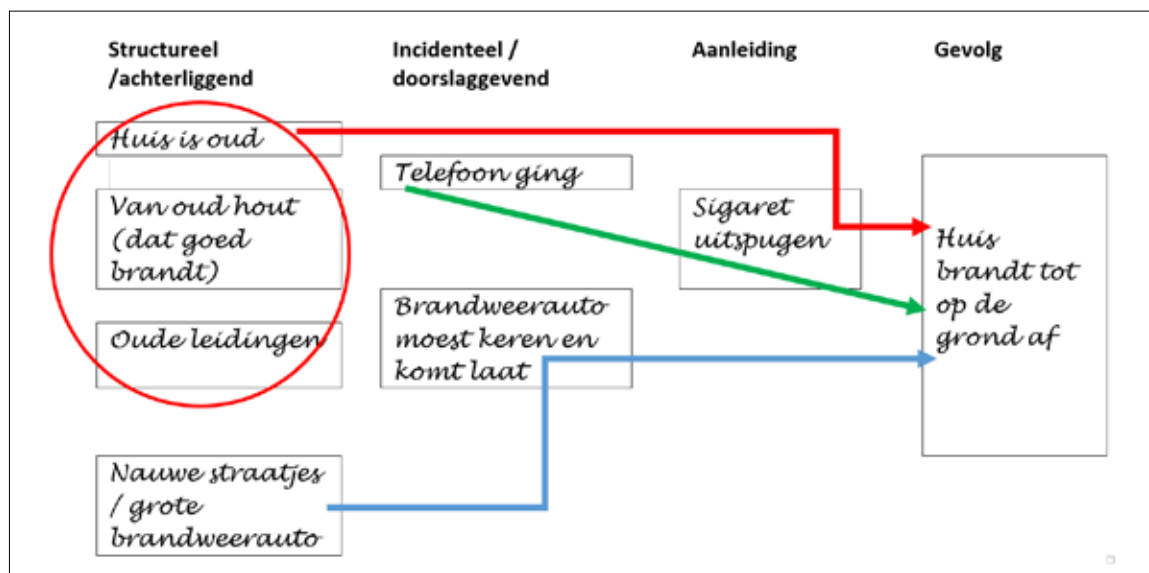
Dit verhaal bood de studenten de gelegenheid met hun leerlingen in gesprek te gaan over de verschillende soorten verklaringen voor het tot op de grond toe afbranden van het huis. Zo kunnen

	Werkwoorden	Zelfstandige naamwoorden
Beslissende / doorslaggevende oorzaken	- Veroorzaken - Leiden tot - Verklaren - Resulteren	- Reden - Verklaring - Resultaat - Oorzaak
Bijkomstige / indirecte oorzaken	- Beïnvloeden - Benadrukken - Versterken - Bevorderen	- Achtergrond - Voedingsbodemp - Invloed - Aanleiding

de ouderdom van het huis en het gebruikte materiaal worden gezien als structurele oorzaken, terwijl het roken en het telefoontje gezien kunnen worden als incidentele oorzaken. Tegelijk is het gesprek aangegaan over het feit dat oud hout op zich geen doorslaggevende reden is en dat de late komst van de brandweer dat ook niet was, maar dat deze twee gebeurtenissen samen er wel toe hebben bijgedragen dat het huis tot op de grond is afgebrand. Het verhaal van het brandende huis dient dus al een laagdrempelige en wellicht ook wel meer op de beleveniswereld van de leerlingen afgestemde instap om de conceptuele kennis over de genuanceerd historisch causaal redeneren duidelijk te maken.

In een tweede les hebben de studenten met de leerlingen gewerkt aan het schematisch weergeven van de causale verbanden uit het verhaal van het brandende huis.² Door de verschillende oorzaken in een schema onder te brengen werd voor de leerlingen ook duidelijk hoe sommige oorzaken samenhangen met elkaar. Zo werd het de leerlingen duidelijker dat de ouderdom van het huis op zich, samenhangt met het gebruikte materiaal (hout) en dat leidingen naar verloop van tijd meer kans hebben te gaan lekken (zie figuur 2).

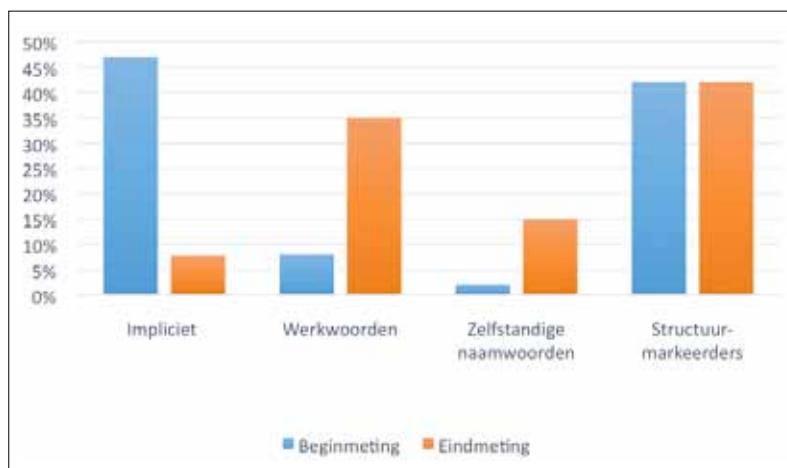
Tabel 1. Overzicht van werkwoorden en zelfstandige naamwoorden die beslissende of doorslaggevende of bijkomstige en indirecte oorzaken aangeven.

¹ Chapman, A. (2003). 'Camels, Diamonds and Counterfactuals: a Model for Teaching Causal Reasoning', *Teaching History*, 112, 46-53.

² Zie Alcoe, A. (2015). 'Post Hoc Ergo Propter Hoc? Using Causation Diagrams to Empower Sixth-form Students in Their Historical Thinking About Cause and Effect', *Teaching History*, 161, 16-24.

Figuur 2. Schematische verklaring voor het afbranden van het huis.

Figuur 3.
De gehanteerde taal bij het uitdrukken van causale verbanden.

De taal van causaliteit

Vervolgens zijn de leerlingen door de studenten getraind in de talige wijze waarop causaliteit uitgedrukt kan worden. Deze les begon met de vraag of de leerlingen zo veel mogelijk woorden konden opnoemen waarmee een oorzaak-gevolgrelatie kon worden uitgedrukt. Dit leverde een overzicht op waarmee de studenten konden laten zien hoeveel en welke verschillende woordsoorten gebruikt kunnen worden om een oorzaak uit te drukken. Vervolgens is aan de hand van het overzicht uitgelegd hoe zelfstandige naamwoorden en werkwoorden een genuanceerder beeld opleveren door de wijze waarop deze woorden aangeven hoe belangrijk een oorzaak is geweest. Tabel 1 (zie vorige pagina) is een voorbeeld van een deel van het in het vervolg gebruikte lesmateriaal in de lessenserie over de taal van causaliteit. De leerlingen werd gevraagd de in de tabel opgenomen woorden te gebruiken om de oorzaken zoals deze uit het verhaal van het brandende huis naar voren kwamen op te schrijven.

Onderzoek

De drie studenten hebben los van elkaar, maar wel in overleg, ook aan een vergelijkbaar onderzoek gewerkt. Voorafgaand aan de hierboven kort beschreven lessenserie namen de studenten een

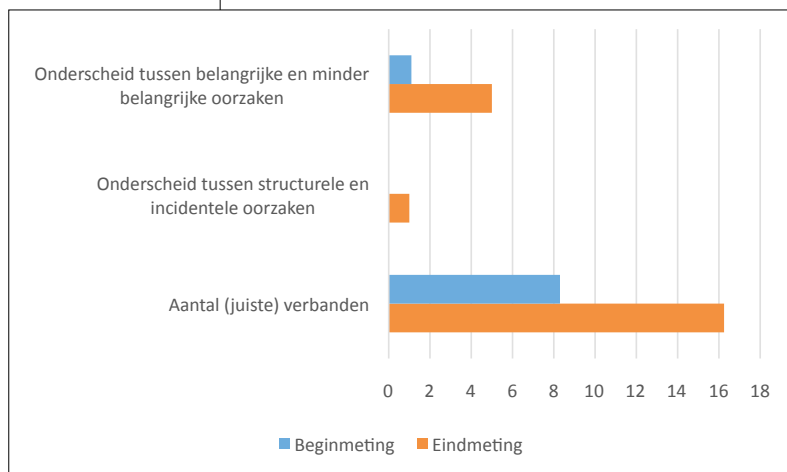
test bij hun leerlingen af. Twee studenten hadden in hun toetsen een vraag opgenomen waarin een ontwikkeling verklaard moest worden. De andere heeft tijdens een les een tekst uitgedeeld met daarbij de vraag een verklaring voor een ontwikkeling te geven. Hoewel de testen verschillend waren, is door iedere student onderzocht hoeveel juiste causale relaties de leerlingen maakten, welke woordsoorten hierbij gebruikt zijn en of de leerlingen in hun antwoord aangeven hoe belangrijk een oorzaak is geweest. Een van de studenten heeft ook onderzocht of de leerlingen onderscheid maakten tussen incidentele en structurele oorzaken. Vervolgens is na de hierboven beschreven lessenserie een vergelijkbare nameting gedaan. Een meta-analyse van de individuele resultaten laat zien dat in alle drie de groepen de leerlingen in de nameting veel meer causale relaties wisten te noteren (zie figuur 3). Een tweede resultaat is een aanzienlijke toename in het gebruik van zelfstandige naamwoorden (van 2 procent naar 15 procent) en werkwoorden (van 8 naar 35 procent) in de antwoorden van de leerlingen. Het gebruik van structuurmarkeerders veranderde niet (42 procent). Wel is een aanzienlijke afname waargenomen in het gebruik van impliciete causale relaties in de antwoorden van de leerlingen.

Een volgend opvallend resultaat is dat de leerlingen in de nameting concreter en frequenter aangaven welke oorzaken belangrijker waren (zie figuur 4). Waar in de eerste test leerlingen in slechts 14 procent van de door hen genoemde causale relaties aangaven welk belang er aan werd gehecht, is dit in de nameting 31 procent. Eén student had in haar meeting ook meegenomen of de leerlingen onderscheid maakten tussen structurele en incidentele oorzaken. Deze zijn gecodeerd als (bijna) nooit (1), soms (2) en veel (3). In de figuur 4 is af te lezen dat in de nameting soms werd verwezen naar deze verschillen terwijl dat in de voormeting (bijna) nooit voorkwam.

De bijdrage van taalsteun

Geconcludeerd kan worden dat het tegelijk aanbieden van conceptuele kennis over het maken van een genuanceerde causale redenatie en het bieden van steun over de te hanteren taal bijdraagt aan het ontwikkelen van een genuanceerde historisch-causale redenatie. Onduidelijk in dit onderzoek blijft in welke richting dit resultaat geïnterpreteerd moet worden. Is het de steun over de taal die bij heeft gedragen aan het conceptuele denken over causaliteit? Heeft de taalsteun het haalbaarder gemaakt de geleerde conceptuele kennis uit te drukken, of heeft de conceptuele kennis alleen effect gehad? Vragen die openblijven voor theoretisch onderzoek, maar in het kader van de praktijk misschien minder relevant zijn. ■

Figuur 4.
Causale verbanden, categorieën en belang. Het aantal juiste verbanden en het onderscheid tussen belangrijke en minder belangrijke oorzaken is in aantallen weergegeven. Onderscheid tussen structureel en incidenteel is uitgedrukt in een schaal van nooit (0), soms (1) en vaak (2).

Gevoelige geschiedenis in de klas

Vrijdag 9 maart 2018
in het Nederlands
Openluchtmuseum, Arnhem

Onze leerlingen hebben al een hele geschiedenis achter de rug wanneer wij ze in de geschiedenisles ontmoeten: geschiedenis leren ze niet alleen op school. Verschillende interpretaties van het verleden staan soms recht tegenover elkaar en kunnen de geschiedenisles tot een strijdtoneel maken. Niet zelden worden actuele gebeurtenissen met een zekere emotie beleefd. Gevoelige onderwerpen in de klas uit de weg gaan is geen oplossing, maar hoe om te gaan met onderwerpen als slavernij en terrorisme? Op dit congres willen we ons samen buigen over de vraag op welke manier gevoelige geschiedenis een zinvolle en werkbare plek kan krijgen binnen ons geschiedenisonderwijs.

Ochtendprogramma

Drie korte *pitches* met aansluitend een paneldiscussie en discussie met zaal.

- Gijs Gaans. *Waarom zijn controversionele onderwerpen controversioneel?*
 - Joke van der Leeuw. *Geschiedenisonderwijs, wederzijds begrip en tolerantie.*
 - Hester Radstake. *Het voeren van moeilijke gesprekken in de klas.*
- Aansluitend de uitreiking van de Kleio Klasseprijs 2017.

Middagprogramma

Na de lunch, met informatiemarkt, zijn er tien gevarieerde nascholingsworkshops waarin het thema verder wordt uitgediept.

Aanmelden kan vanaf half november.

Kijk op www.vgnkleio.nl voor actuele informatie.

IMAGO KALENDER 2018

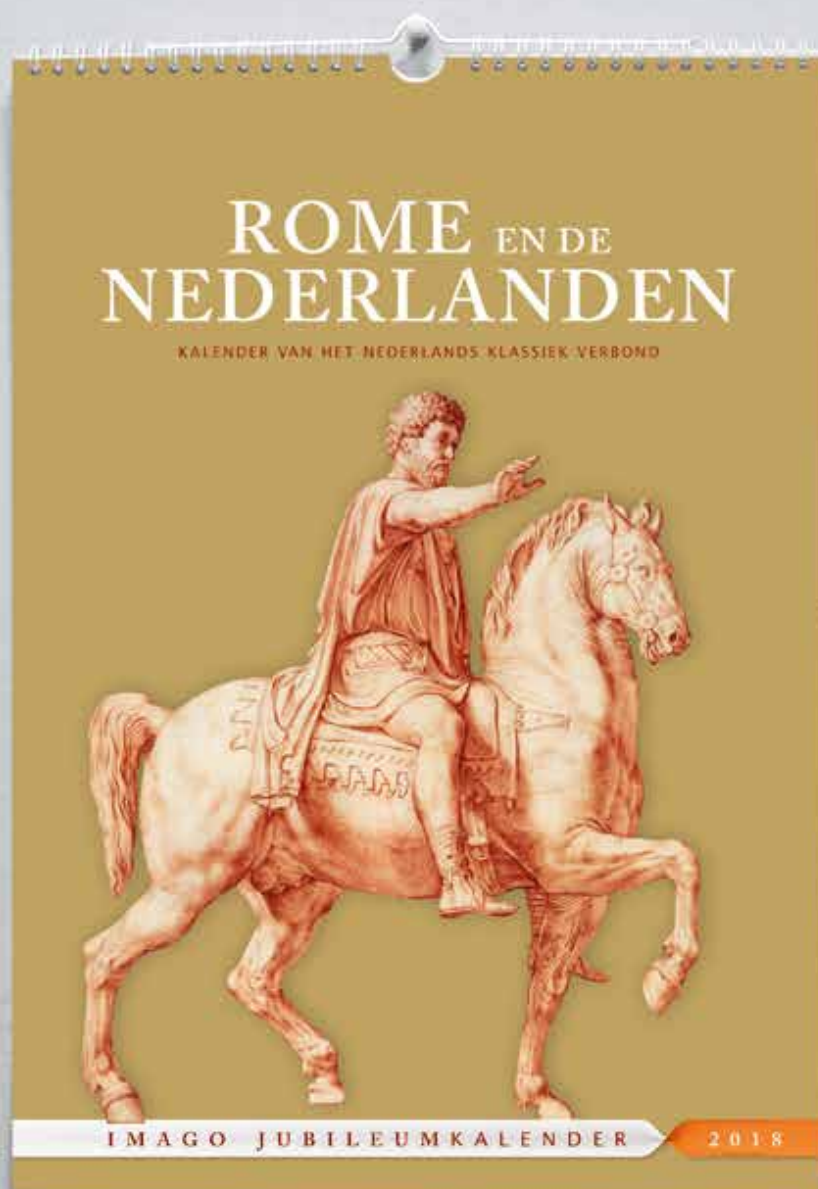
‘Elke maand inspiratie uit de Oudheid!’

De Imagokalender 2018 is gewijd aan ‘Rome en de Nederlanden’ – geïnspireerd op het thema dat het Nederlands Klassiek Verbond hanteert voor het 80-jarige jubileum in 2018. In deze kalender wordt de aanwezigheid van de Romeinen in de Nederlanden onder meer verteld aan de hand van beroemde Romeinse vondsten.

Laat u elke maand inspireren door het prachtige beeldmateriaal en verrassende achtergrondverhalen door vooraanstaande classici.

Jubileum-
kalender ter
viering van 80
jaar NKV!

**Plaats nu uw bestelling op
www.imagokalender.nl!**

Dualiteit

Dit jaar wordt herdacht dat honderd jaar geleden (1917) de onderwijspacificatie grondwettelijk is vastgelegd. In 1848 werd door Thorbecke de grondslag gelegd van de vrijheid van onderwijs in een duaal stelsel van openbare en bijzondere scholen. In 1917 kwam de financiële gelijkstelling van dit openbaar en bijzonder onderwijs. Reden voor feestgedruis, zou ik denken.

Mis. Hier en daar verschijnt een boek en wordt een bijeenkomst georganiseerd. Vooral in reformatorische kring herdenkt men. Daarnaast laten ook de spotters en critici van het verzuilde onderwijs van zich horen. Arjen Lubach is natuurlijk van de partij. Met handig knip- en plakwerk schotelt hij de kijkers zijn visie op het verzuilde onderwijs voor.

In de *Volkskrant* was Aleid Truijens er al voor het herdenkingsjaar bij met een column onder de kop SCHAF HET VERZUILDE ONDERWIJS AF. Deze uitspraak doet me denken aan een schaatser die op de ijsbaan telkens hetzelfde baantje trekt. Immers, nagenoeg iedere politicus van een niet-confessionele partij riep de afgelopen jaren dat het befaamde grondwetsartikel 23 de integratie van allochtone leerlingen frustreert. Toenmalige VVD-leiders Hans Dijkstal en Gerrit Zalm verkondigden het, evenals de ministers van integratiebeleid Thom de Graaf en Roger van Boxtel van D66, en ook Jasper van Dijk van de SP en Wouter Bos en Mariëtte Hamer van de PvdA.

Hierbij een poging de feiten recht te doen. Daar moeten historici het van hebben. Grofweg

'Ik moet overigens wel glimlachen om al die zuurpruimen die denken dat kinderen op een bijzondere school verteld wordt wat ze moeten denken, voelen en geloven'

gezegd bezoekt in Nederland twee derde van de leerlingen een bijzondere school voor primair of voortgezet onderwijs. Een derde van de leerlingen bezoekt een openbare school voor primair of voortgezet onderwijs. In het openbaar onderwijs is 1 op de 5 leerlingen (18,4 procent) van niet-westerse afkomst. In het bijzonder onderwijs is 1 op de 6,5 leerlingen (15,3 procent) van niet-westerse afkomst. Ongeveer 2 procent van de bijzondere scholen hanteert een strikt toelatings- en benoemingsbeleid. Het valt in het licht van deze cijfers niet vol te houden dat het bijzonder onderwijs de boosdoener is van een achtergebleven integratie.

Zowel het openbaar als het bijzonder onderwijs heeft zich niet aan haar maatschappelijke verantwoordelijkheid onttrokken, maar juist de

samenhang in de samenleving willen bevorderen. Er zijn in Nederland gelukkig geen twee, los van elkaar opererende, fundamenteel verschillende onderwijssystemen – het openbaar en bijzonder onderwijs. Er zijn wel enkele slecht functionerende bijzondere én openbare scholen. Maar daarom moeten we ons prachtige duale onderwijsstelsel niet overboord gooien. Het wordt immers gekenmerkt door eenheid in verscheidenheid. Over die verscheidenheid verheug ik mij. Laat elke bijzondere én openbare school dan wel 'smoel' hebben. Ik moet overigens wel glimlachen om al die zuurpruimen die denken dat kinderen op een bijzondere school verteld wordt wat ze moeten denken, voelen en geloven moeten. De kern van de identiteit van een school met 'smoel' bestaat juist uit diepliggende waarden die geworteld zijn in een levensovertuiging. Op school worden deze waarden vertaald naar concrete normen en regels. Elke dag ervaar ik de vreugde te werken op een bijzondere scholengemeenschap (het woord 'organisatie' krijg ik niet uit m'n strot) waar gedacht wordt vanuit die genoemde kern. Een aantal dagen per jaar vertoef ik als jurylid van de 'verkiezing van beste geschiedenisleraar' ook op openbare scholen. Ik ben onder de indruk van het elan en de overtuiging waarmee leerlingen hier tegemoet getreden worden. Lang leve het bijzonder én het openbaar onderwijs. ■

Ton van der Schans is voorzitter van de VGN. Hij werkt als docent geschiedenis op de Driestar Hogeschool (pabo) in Gouda.

Causale keten van de kleine ijstijd naar nu

Nederland lijkt in 2017 de crisisperiode die in 2007 begon definitief achter zich te hebben gelaten. De economie groeit met 2 tot 3 procent, de werkloosheid is gedaald tot onder de 5 procent en in de Randstad stijgen de huizenprijzen naar nieuwe records. Goed nieuws, toch? 'Nee,' luidt het antwoord na het lezen van *De opstand van de natuur*, het nieuwe boek van de Duitse historicus en veelschrijver Philipp Blom over de zogenaamde kleine ijstijd. Volgens Blom is groei in de westerse wereld namelijk gebaseerd op uitbuiting van de natuur en mensen. Dit economische model was het Europese 'antwoord' op de klimaatcrisis van de zeventiende eeuw, maar vormt nu een 'existentiële dreiging' voor de gehele mensheid (p. 260-261). Hoe komt Blom tot deze bevindingen? Blom verwierf bekendheid

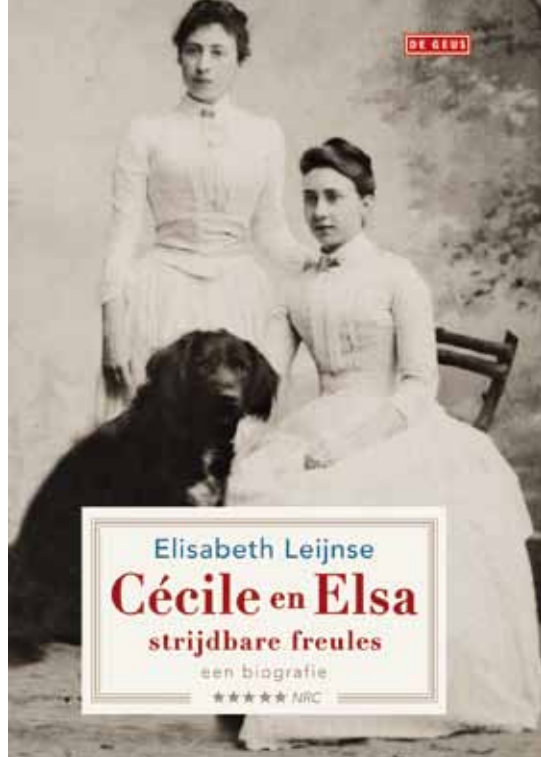
met zijn boeken *Het verdorven genootschap* (2010) en het magistrale tweeluik *De duizelingwekkende jaren* (2009) en *Alleen de wolken* (2014), waarin hij respectievelijk het tijdperk van de verlichting, de belle époque en het interbellum behandelt. In *De opstand van de natuur* neemt Blom ons iets verder terug in de tijd naar de lange zeventiende eeuw (1570-1700). Deze periode werd gekenmerkt door extreem koude winters en korte, natte zomers als gevolg van een scherpe temperatuurdaling. Vandaar dat de lange zeventiende eeuw ook wel bekendstaat als de kleine ijstijd. Tegelijkertijd vonden in dezelfde periode ook allerlei andere veranderingen plaats, zoals een transitie naar een meer marktgerichte economie gekoppeld aan een internationale wereldhandel, de opkomst van een burgerlijke middenklasse die meer politieke macht opeiste, en een wetenschappelijke revolutie. Hoewel Blom voorzichtig genoeg is om te benadrukken dat er geen 'direct' causaal verband bestaat tussen klimaatverandering aan de ene kant en allerlei veranderingen aan de andere kant, laat zich uit zijn beschrijving van de kleine ijstijd toch de volgende thesis destilleren. Klimaatverandering leidde tot slecht weer en kortere zomers. Het gevolg was slechte graanoogsten, die weer leidden tot hongersnoden en een ondermijning van het feodale systeem. In reactie op deze sociaaleconomische – en daarmee ook culturele – crisis kwamen tijdgenoten met allerlei oude en nieuwe ideeën. Uiteindelijk legden oude religieuze ideeën het af tegen de nieuwe, meer seculiere ideeën van het mercantilisme, kapitalisme en de verlichting. Zo ontstaat er een causale keten van de kleine ijstijd naar onze tijd. Blom is natuurlijk niet de eerste historicus die de kleine ijstijd heeft geanalyseerd. Andere bekende historici als Brian Fagan

(*The Little Ice Age*, 2000) en Geoffrey Parker (*Global Crisis*, 2013) hebben ook al over de crisis van de zeventiende eeuw geschreven. Waarin Blom zich onderscheidt, is zijn schrijfstijl. Zoals gebruikelijk bij Blom staat *De opstand van de natuur* vol korte karakterschetsen en vermakelijke anekdotes. Een hele reeks bekende personen passeren de revue, zoals Montaigne, Spinoza en Voltaire. Maar ook minder bekende figuren als de Engelse astroloog John Dee, de Franse botanicus Carolus Clusius en de Duitse geleerde Athanasius Kircher krijgen de nodige aandacht. Daarbij kan Blom soms ongekend scherp zijn. Zo laat hij weinig heel van het karakter van Voltaire die hij een 'intrigant', 'racist', 'snob' en 'cynicus' noemt. Een van de zwakke punten van het boek is dat een aantal van Bloms keuzes nogal arbitrair zijn. Blom legt bijvoorbeeld nergens uit waarom hij de kleine ijstijd laat beginnen in 1570 en eindigen rond 1700. Dat terwijl hij weet dat over deze data geen wetenschappelijke consensus bestaat. Ook kunnen vraagtekens worden gezet bij Bloms keuze voor de kleine ijstijd als onderzoeksonderwerp. Als, zoals Blom zegt, 'dit boek is ontstaan uit de poging te begrijpen wat de klimaatverandering voor ons zal gaan betekenen en hoe onze samenlevingen erdoor zullen veranderen', was het dan niet beter geweest te kijken naar de tiende tot vijftiende eeuw, een periode waarin, net als nu, juist een grote opwarming van de aarde plaatsvond? De waarde van Bloms boek is dat het op een vermakelijke wijze het grote historische belang van het klimaat en de veranderingen daarin voor een groot publiek toegankelijk maakt. Rest de vraag: wanneer vind dit belang zijn weerklink in het geschiedenis-curriculum?

Jaap Nieuwstraten

De opstand van de natuur. Een geschiedenis van de kleine ijstijd (1570-1700) en het ontstaan van het moderne Europa. Philipp Blom (De Bezige Bij, Amsterdam/Antwerpen 2017), 314 blz., € 29,99

Cécile en Elsa. Strijdbare freules.
Elisabeth Leijnse (De Geus, Amsterdam 2015),
 640 blz., € 29,95

Strijdbare freules

Deze dubbelbiografie gaat over twee zussen uit een protestants-christelijk en aristocratisch gezin, van wie de oudste in 1868 is geboren en de jongste twee jaar later. Zij lijken onlosmakelijk met elkaar verbonden. Vrijwel alles doen en beleven zij samen. Daarvoor zorgen, aanvankelijk in Zwolle en later in de omgeving van Den Bosch, hun ouders Jan de Jong van Beek en Donk, jurist, en gravin Anna Nuhuys. Zij voeden hun kinderen, er is ook nog een oudere broer, op volgens de leer van Friedrich Fröbel. Die stelt de zelfontplooiing van het kind centraal; het kind bepaalt daarbij zelf de eigen ontwikkelingsfasen. Ze doen dat nauwgezet, en consequent houden zij zich dan ook aan de richtlijnen van de Duitse pedagoog. Zo leggen zij achter hun woonhuis een 'fröbeltuin' aan, waar de meisjes naar hartenlust samen kunnen experimenteren. Een volgende stap in de vorming is het thuisonderwijs, gegeven door de moeder (een polyglot) en buitenlandse gouvernantes. De resultaten mogen er zijn, want sneller dan op reguliere scholen beheersen zij de talen Engels, Frans en Duits. Ook blinken zij in andere vakken uit. Elsa bijvoorbeeld speelt al op jonge leeftijd voortreffelijk piano. De enige smet is dat zij zich naar hun leeftijdgenoten toe soms standsbewust gedragen en op hen neerkijken, ook al participeert hun vader in de arbeidersbeweging en bestrijdt hij de armoede. Eveneens versterken de stemmingsstoornissen en zenuwpijnen van hun moeder, die allengs aan de morfine verslaafd raakt, de bijna symbiotische saamhorigheid. Hun eerste gezamenlijke hoogtepunt, maar dan

verkeren zij reeds in de adolescentiejaren, vormt een bezoek aan de *Bayreuther Festspiele*. Daar worden de opera's van hun favoriete componist Richard Wagner opgevoerd, die zij daarop nog meer adoreren dan zij al deden. Pas hun beide huwelijken zorgen, nadat hun vader is overleden, voor een eerste scheiding van de geesten. Cécile trouwt met Adriaan Goekoop (een schatrijke projectontwikkelaar, eigenaar van Park Sorghvliet en eerste bewoner van het Catshuis), een man die zij in eerste instantie had afgewezen. Behalve haarzelf komt zijn grootkapitaal ook haar moeder (inmiddels afgekickt) en haar zuster goed van pas, want hun vader had zijn vrouw en kinderen onverwacht weinig geld en goed nagelaten. Zij kan hen nu financieel onderhouden, iets wat ze haar leven lang zal blijven doen.

Enige tijd later volgt de echtverbintenis van Elsa. Na vele mitsen en maren weet zij de componist Alphons Diepenbrock tot een jawoord over te halen. Snel blijkt dat de zussen een niet al te gelukkige keuze in de liefde hebben gemaakt, want geen van beiden consummeert het huwelijk. Bij Cécile is de reden min of meer dat zij onvoldoende van haar introverte man houdt. Na een paar jaar laat zij zich dan ook van hem scheiden en ontvangt zij een riant alimentatie. Bij Elsa spelen psychologische en godsdienstige complicaties een rol, waardoor de verhouding lange tijd platonisch blijft. Ze volhardt echter in haar hartstocht en nadat er derden bij zijn betrokken (hij gaat vreemd met een jonge bewonderaarster, zij met een muzikrecensent en huisvriend) vinden zij elkaar toch nog op seksueel gebied.

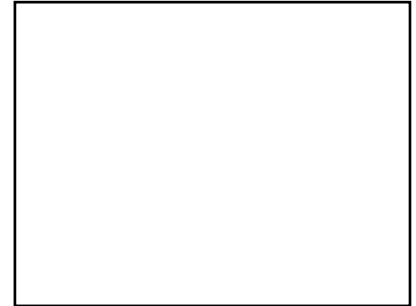
Ten langen leste schenkt zij het leven aan twee dochters. Dan heeft ze echter al haar studie rechten opgegeven (ze zou de eerste vrouwelijke advocaat in Nederland zijn geweest), want ze wil zich volledig wijden aan haar 'geniale' eega en na diens dood (hij wordt achtenvijftig) over zijn oeuvre waken. Het leven van Cécile na haar echtscheiding getuigt van meer spektakel. Tijdens haar huwelijk nog schrijft zij de feministische roman *Hilda van Suylenburg*, die ondanks de vernietigende kritieken een ongekennde bestseller wordt met talloze herdrukken en vertalingen. Ook organiseert zij de zeer succesvolle Tentoonstelling van Vrouwenarbeid, waarin zij laat zien wat vrouwen allemaal los van mannen presteren. Daarnaast zet zij zich in voor het vrouwenstemrecht en richt zij de 'Bond ter bestrijding eener gruwel-mode' op tegen veren en vogeltjes op dameshoeden, een voorloper op de Vogelbescherming. Verder verhuist zij naar Rome en daarna naar Parijs. In Frankrijk krijgt zij een relatie met de beeldhouwer-schilder Antoine Bourdelle en na zijn overlijden trouwt ze met de chemicus Michel Frenkel, een gevluchte Poolse Jood, met wie zij een zoon krijgt. Geruime tijd is zij dan al met Elsa gebrouilleerd en kan er zelfs van een schisma tussen de twee worden gesproken. Het contact verloopt bijna uitsluitend nog via brieven. In haar tweede boek namelijk had Cécile een gesjeesde rechtenstudente ►

als hoofdpersonage geportretteerd, waarin Elsa zich overduidelijk had herkend, wat haar tot in haar diepste wezen had gekrenkt. Cécile overleeft haar jongere zus vijf jaar en sterft in 1944. Eerder had zij zich evenals Elsa tot het katholieke geloof bekeerd. Ook sympathiseerde zij in haar nieuwe vaderland op bejaarde leeftijd met een ultrarechtse beweging. Elisabeth Leijnse (hoogleraar letterkunde aan de Universiteit van Namen) heeft twaalf jaar aan de levensbeschrijvingen gewerkt. Veel informatie haalde zij uit een kist met persoonlijke documenten, die lange tijd ongeopend was gebleven. Ook heeft ze gesprekken gevoerd met familie, onder wie de kleinzoon van Cécile in Frankrijk, die zij via het afstropen van een lange lijst namen in een telefoonboek uiteindelijk wist te vinden. Al haar inspanningen hebben een boekwerk, exclusief noten, van ruim 500 pagina's opgeleverd. Een belangrijke vraag voor de lezers van *Kleio* is uiteraard of datgene wat zij aan de vergetelheid heeft onttrokken allemaal historisch gezien interessant is. Eerlijk gezegd heb ik daar mijn twijfels over. In zijn algemeenheid mag het verhaal enerverend en meeslepend zijn, ik vind ook dat de auteur te veel gemurmel, kinnesinne en confidenties heeft aangehaald, die vermoed ik niet ieders nieuwsgierigheid en zeker niet van historici zullen prikkelen. Wat mij betreft had het totaal aantal bladzijden minder gekund. Wat niet wegneemt dat de uitvoerige vertelling een caleidoscopisch tijdsbeeld van eind negentiende en begin twintigste eeuw geeft. Tal van actuele zaken toen, zoals het feminisme, het vrouwenkiesrecht, de opvoeding, de antithese tussen de belangrijkste geloven, de opkomst van het socialisme komen aan de orde. Ook vanuit cultuurhistorisch perspectief boeit de biografie zonder meer. Vele musici bijvoorbeeld passeren de revue, zoals Gustav Mahler (een goede vriend van Diepenbrock, die een aantal keren bij hem logeerde wanneer hij gastdirigent van het Concertgebouworkest was), Willem Mengelberg en Eduard van Beinum. Ook verscheidene literatoren met wie de dames contact hebben gehad komen langs, onder wie de tachtigers Frederik van Eeden, Willem Kloos, Herman Gorter (een persoonlijke vriend van de componist, doch vanwege zijn communistische voorkeur geweigerd op diens begrafenis) en Lodewijk van Deyssel. Een speciale plaats neemt Louis Couperus in. Is zijn fatalistische roman *Langs lijnen van geleidelijkheid* nu wel of niet gebaseerd op de leefsituatie van Cécile in Rome en haar relatie met haar bekende beeldhouwer-schilder? Het lijkt er verdacht veel op. Ook tal van vrouwen die het feminisme op gang hebben gebracht, onder wie de eerste artsen Aletta Jacobs en Catharine van Tussenbroek, komen veelvuldig in de dubbelbiografie voor. Is *Cécile en Elsa, strijd bare freules* de terechte winnaar van de Libris Geschiedenis Prijs 2016? Ik laat dat oordeel liever aan de lezer over!

Gert Moleman ■

Histocrypto

Deze afbeeldingen zijn cryptische aanwijzingen. Welke historische gebeurtenis wordt hier gezocht? Stuur het antwoord vóór 7 december naar redactie@vgnkleio.nl. Vergeet niet uw adres erbij te vermelden! Meedoen kan ook via de website www.vgnkleio.nl.

Het antwoord op de histocrypto uit *Kleio* 5 was: moedernegotie. De winnaar is Geerte Holwerda uit Gouda. Zij wint de boekenbon van 20 euro. Gefeliciteerd!

Geluk bij een ongeluk

Het nadeel van de één, is soms het voordeel voor een ander. In de serie *Wat een geluk!?* op **UtrechtAltijd.nl** lees je (on)fortuinlijke verhalen uit de Utrechtse geschiedenis. Zo werd Amersfoort een bedevaartsoord doordat Geertje Arends zich schaamde voor een Maria-beeldje. En het Rietveld Schröderhuis zou niet hebben bestaan als opdrachtgever Truus Schröder had besloten toch naar Amsterdam te verhuizen. Tot februari 2018 verschijnen er regelmatig nieuwe verhalen over geluk en ongeluk in Utrecht.

Maarten in Europa

In een hoorcollege voor Home Academy vertelt Maarten van Rossem over Europese samenwerking na de Tweede Wereldoorlog. Hij legt uit hoe de samenwerking intensievere en daardoor de afhankelijkheid tussen landen groter werd. De Brexit en de komst van grote aantallen vluchtelingen naar Europa leggen de problemen van een verenigd Europa bloot. Maarten van Rossem laat zien dat die vertrouwenscrisis alleen kan worden opgelost door een onvermijdelijke intensivering van de Europese samenwerking. Het college kost 15 euro en is direct te downloaden op **www.home-academy.nl**.

Het leven van een jonge wetenschapper

Voor het project *Faces of Science* vertellen jonge onderzoekers in blogs, filmpjes en artikelen over het dagelijks leven van een promovendus. Het doel van *Faces of Science* is om scholieren en studenten kennis te laten maken met de wereld van promovendi, en ze daarbij enthousiast te maken voor de wetenschap. Verschillende wetenschappers houden zich met geschiedenis bezig. Zo blogt Jorrit Steehouder over wat Europa kan leren van zijn eigen geschiedenis, en Uzume Zoë Wijnsma vertelt over de geschiedenis van mensenrechten. Op de site is ook lesmateriaal te vinden om *Faces of Science* in de klas te kunnen gebruiken. Voor meer informatie, zie **www.nemokennislink.nl/facesofscience**.

Foto: Tessa Posthuma de Boer voor *Faces of Science*.

Kom zelf in actie

Multiple Choice Identity van Wim Kratsborn is geen traditioneel studieboek, maar een oproep aan de lezer om zelf actie te ondernemen. Het is gericht op jonge mensen van 16-35 jaar en raakt aan vakken als geschiedenis, filosofie en economie, maar ook aan thema's als Europa, het klimaat, burgerschap, terrorisme, muziek en de toekomst. Kijk voor meer informatie op www.to-gather.org. Het boek is verkrijgbaar door € 29,50 over te maken aan Wim Kratsborn op rekeningnummer NL03 SNSB 0866217282, onder vermelding van naam, huisadres en e-mailadres. Verder is het ook te koop via de boekhandel en onlinewinkels als Bruna.nl en Bol.com. In Leeuwarden is een interactieve stadswandeling voor jongeren gemaakt aan de hand van het boek. De *Walk of Life* is voor 7 euro per persoon te verkrijgen bij het VVV.

Walk of life/Rin fan it libben
Een enerverende belevenis via een virtuele en tijdloze wandeling door Leeuwarden/Europa!

Hot spots

- 1. Ten virtuele schatken door Europa en Leeuwarden
- 2. Maria Hani en de loogstad in 1917
- 3. 'Ding met de natuur'
- 4. De slachting in 1944 en 2017
- 5. Hoe maak je zelf een democratische burger?
- 6. Doe de 'Open Museum'

Start: VVV
Ticketprijs: €7,-
Duur: Ongeveer 1,5 uur
Individueel of in een groepje
Met info, beelden, film, muziek en spannende en creatieve activiteiten. Neem je eigen tablet of smartphone met internettoegang of oordopjes mee.
Bedenk oplossingen voor 7 kernproblemen in Leeuwarden en Europa in de laatste 100 jaar en doe er wat mee!

Meer info: WimKratsborn.nl/kratsbornprojecten.nl of het VVV

TO-GATHER

Spotschildering over de paus, 1600/1699, maker en plaats onbekend. Bron: Museum Catharijneconvent.

Maarten Luther, het icoon

Op 31 oktober was het precies 500 jaar geleden dat Luther zijn 95 stellingen aan de kerkdeur in Wittenberg 'spijkerde', waarmee hij een grote revolutie in de Europese geschiedenis ontketende. Museum Catharijneconvent gaat in de tentoonstelling *Luther*, tot en met 28 januari 2018, op zoek naar de man achter 500 jaar Reformatie. Met onder andere schilderijen, pamfletten, spotprenten en zilver probeert de tentoonstelling te beantwoorden wie Luther was en wat hem maakte tot een invloedrijk icoon. Meer informatie op www.catharijneconvent.nl/luther.

Historische tijdschriften gratis af te halen

Historische tijdschriften voor de liefhebber. Volledige jaargangen van *BMGN/Low Countries Historical Review* (1977-2016), *Kleio* (1975-2014), *Spiegel Historiael/Geschiedenis Magazine* (1972-2016) en *Tijdschrift voor Geschiedenis* (1973-2016). Gratis af te halen in Den Haag. Contact: 070 3255315 of chris.nigten@hetnet.nl.

Het volgende nummer van Kleio verschijnt 22 december

Tiptop

Oud-kamervoorzitter Gerdi Verbeet had in een radio-interview wel iets bij de lurven toen ze zei dat kinderen thuis ‘prinsjes en prinsesjes’ zijn. Op school mag de Disney-film uit, als het aan Verbeet ligt. Ouders zouden zich in het verlengde daarvan dan ook minder met school moeten bemoeien, want op school gelden andere regels. Kortom, het gezag moet terug in het klaslokaal.

Wat die ouderlijke afstand betreft, begrijp ik Verbeet helemaal, maar haar pleidooi voor de ‘tiptop’ geklede docent ging mij te ver. Ze haalde haar eigen ouders erbij, mensen uit een televisieloos tijdperk. Die stonden keurig gekleed voor de klas, vertelde ze – haar vader droeg een das en haar moeder nylonkousen. Maar we leven natuurlijk niet meer in de jaren vijftig, mevrouw Verbeet. Kleren maken de man, maar met welke outfit dwing je respect af? Kán dat überhaupt met kleding? Volgens Verbeet dus wel – zelf is ze altijd onberispelijk gekleed. In haar eigen klasje – de Tweede Kamer – nam het onfatsoen niettemin

hand over hand toe. ‘Doe eens normaal, man,’ riep Wilders eens. Verbeets mantelpakje kon de respectloze uitlatingen niet voorkomen.

Ik draag doorgaans een overhemd, maar toen ik enige tijd terug in een ‘hoodie’ voor de klas stond, maakte dat weinig verschil. Een collega die mijn lokaal passeerde verraste dat. Ze zei later: indrukwekkend – in zo’n trui en tóch zoveel respect. Ik bedoel maar.

Leerlingen hebben natuurlijk wel een mening. Geitenwollen sokken in sandalen? *Not done*. Korte broek met daaronder harige benen en rimpelige knieën? Niet doen. Twee weken dezelfde geblokte blouse? Dat gaat opvallen. Je kunt als docent zó met je kleding bezig zijn dat je veertig jaar lang in dezelfde trui op de schoolfoto gaat. Dat deed Dale Irby, een Texaanse docent. Maar dat is gewoon grappig.

Elke docent vindt uiteindelijk een eigen manier om gezag uit te oefenen – dat zit niet zozeer in wat hij of zij ’s ochtends aantrekt. De ene docent wordt gewaardeerd omdat hij in de pauze samen met de derdeklassers een balletje hooghoudt. De andere omdat ze al voorbij de zestig is en zo lief kijkt. Weer een ander vertelt geweldige verhalen, een volgende legt helder uit of is op de hoogte van de nieuwste gadgets.

En ach, uiteindelijk ontstaat respect vooral uit een goede relatie met de leerlingen. Daar valt of staat gezag mee. Je kunt in een keurig pak de klas kort houden, maar het is productiever om in je capuchontrui met de leerlingen in de grote pauze een balletje te trappen. ■

Jelte Posthumus woont in Groningen en is docent geschiedenis aan de CSG Liudger in Drachten. Hij schrijft al jaren over het onderwijs. Daarnaast is hij radiopresentator voor Glasnost, een Gronings radioprogramma over kunst en cultuur. Ook is hij muzikant en film liefhebber.

VGN KLEIO

Hoofredactie: Ben Vriesema |
hoofredactie@vgnkleio.nl

Eindredactie: Annemiek de Groot,
Juul Lelieveld, Richard de Rooij,
Anneleen Siebelink |
redactie@vgnkleio.nl

Redactie: Quinten Koster, Daan
van Leeuwen, Lisa Oskamp, Daan
Schuijt, Nicole van der Steen,
Bart den Uyl, Hans Vermeer, Matthijs
Wieldraaijer

Medewerkers: Jelte Posthumus,
Ton van der Schans

Vormgeving: Bianca Emanuel
Magazine Design

Redactieadres: Berg en
Dalseweg 199, 6522 BJ Nijmegen

Druk: Drukkerij Ten Brink, Meppel |
ISSN 0165-6449

Advertentie acquisitie: Susanne
Elgershuizen, 06 - 137 601 25 |
elgershuizen15@gmail.com

Kleiokrant: Kopij kunt u sturen
naar redactie@vgnkleio.nl.

Voor uitgevers: Recensies
aanvragen via boeken@vgnkleio.nl.

Website: www.vgnkleio.nl

Social media: @gsonderwijs
www.facebook.com/vgnkleio

Contributie: Lidmaatschap
VGN € 80,- | Studenten € 50,-

**Leden- en abonnements-
administratie:** Lid worden of uw
gegevens wijzigen? Stuur een mail
naar: aanmelden@vgnkleio.nl.

Algemeen Bestuur VGN

Ton van der Schans,
voorzitter, mediacontacten
Maarten van Gils, secretaris,
cie. nieuwe docenten,
coörd. VGN-activiteiten
Maud Knook, penningmeester
Hellen Janssen, ICT/taskforce
communicatie, cie. havo/vwo
Vincent Loth, contact LO-cie.,
PVVVO.

Steven Stegers, Euroclio,
ICT/taskforce communicatie,
cie. Wereldgeschiedenis
Jos Niewold, cie. VMBO,
contact SLO (M&M)

Berichten voor het VGN-bestuur
kunt u sturen naar:
contact@vgnkleio.nl.

SPREKEND VERLEDEN onderbouw

Geheel herziene nieuwe editie

De belangrijke punten, zoals een gedegen historisch overzicht, gestructureerd en gevarieerd werkmateriaal, boeiende ICT die wat toevoegt en een praktisch Digibord blijven behouden.

Maar ook:

- In het leerboek staan nu veel nieuwe uitdagende opdrachten
- Leerboek ook zónder werkboek te gebruiken
- Werkboek-Basis óf werkboek-Plus met keuzemogelijkheden
- Inleidend hoofdstuk in het leerboek afgestemd op historisch denken en redeneren

Nieuwsgierig geworden?
Vraag nu de methode ter beoordeling aan op
www.sprekendverleden.com

Nieuwe 6de druk

Nu leverbaar!

SPREKEND VERLEDEN bovenbouw en Examenkaternen mét Historische Contexten

HAVO

VWO

Naast de Examenkaternen (bestemd voor CE 2018) en *Sprekend verleden bovenbouw* (5de druk) is er óók een geheel nieuwe editie van *Sprekend verleden bovenbouw* met daarin de Historische Contexten en bijbehorende voorbeelden geïntegreerd.

Met *Sprekend verleden* kunt u als enige methode het gehele examenprogramma integraal behandelen met behulp van één Handboek en één Activiteitenboek.

Met de *Examenkaternen*, die naast iedere methode zijn te gebruiken, kunt u specifiek het CE met de HC's behandelen.

Voor havo 2018 is een nieuw katern gemaakt dat is aangepast aan de verlichting voor het havo-programma die al meteen voor het examen van 2018 is doorgevoerd.

Met de methodes van WalburgPers Educatief kunt u kiezen hoe u uw leerlingen het best kunt trainen voor het examen.

Voor meer informatie, bestelgegevens en prijzen:
www.sprekendverleden.com

Examenkaternen bestemd voor CE 2018

WalburgPers | Educatief